

Κοινωνική Πολιτική

Τόμ. 9 (2018)

Κοινωνική Πολιτική Τεύχος 9

Κοινωνικά προβλήματα, κοινωνική πολιτική και λογοτεχνία (Ντίκενς) στην Βρετανία κατά τον 19ο αιώνα

Κώστας Δικαίος, Εύα Σκαρλατίδου

doi: [10.12681/sp.15984](https://doi.org/10.12681/sp.15984)

Copyright © 2018, Κώστας Δικαίος, Εύα Σκαρλατίδου

Άδεια χρήσης [Creative Commons Αναφορά 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Δικαίος Κ., & Σκαρλατίδου Ε. (2018). Κοινωνικά προβλήματα, κοινωνική πολιτική και λογοτεχνία (Ντίκενς) στην Βρετανία κατά τον 19ο αιώνα. *Κοινωνική Πολιτική*, 9, 25–46. <https://doi.org/10.12681/sp.15984>

Κοινωνική Πολιτική

Social Policy

Άρθρα / Articles:

Θεόδωρος Μ. Μπράκος

Οικονομικές ανισότητες, φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός: Η διεθνής εμπειρία και η περίπτωση της Ελλάδας κατά την περίοδο της πρόσφατης κρίσης

Εύα Σκαρλατίδου & Κώστας Δικαίος

Κοινωνικά Προβλήματα, Κοινωνική Πολιτική και Λογοτεχνία (Ντίκενς) στην Βρετανία κατά τον 19ο Αιώνα

Varvara Lalioti

“Classic” theories and current challenges concerning welfare state development

Kapsalis Apostolos

The development of Greek migration policy and the invention of “para-legality” in labour relations of immigrants

Γάκου Ελένη Μαρία & Τσιλίκης Χρήστος

Κοινωνική επιχειρηματικότητα και σωφρονιστική. Προτεινόμενο μοντέλο εργασιακής επανένταξης έγκλειστων και αποφυλακισμένων στην Ελλάδα

Ντάφλου Ι. Αικατερίνη

Γεωγραφικές προκλήσεις και προσβασιμότητα των κοινωνικών υπηρεσιών στην ελληνική επαρχία

Κοινωνικά προβλήματα, κοινωνική πολιτική και λογοτεχνία (Ντίκενς) στην Βρετανία κατά τον 19ο αιώνα¹

Εύα Σκαρλατίδου² & Κώστας Δικαίος³

Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

Περίληψη

Το άρθρο αυτό αποσκοπεί στην συσχέτιση της λογοτεχνίας (Ντίκενς) με τα κοινωνικά προβλήματα και την κοινωνική πολιτική στην Βρετανία του 19ου αιώνας. Αρχικά προσεγγίζει το ερώτημα για πολιτικές αναγνώσεις λογοτεχνικών έργων, και κατόπιν παρουσιάζει εν συντομία τον τρόπο με τον οποίο η Αγγλία, αλλά και γενικά Βρετανία, κατόρθωσε να γίνει τόσο ισχυρή μέσα από την παραγωγή και εξαγωγή βαμβακιού. Γίνονται αναφορές στις εφευρέσεις που βοήθησαν στην ταχεία παραγωγή ενώ περιγράφονται οι συνθήκες ζωής και εργασίας των εργατών. Δίνεται έμφαση στους μη προνομιούχους του 19ου αιώνα, φτωχούς και πένντες, παράλληλα πληροφορούμαστε για τις εργασίες που αναγκάζονταν να κάνουν γυναίκες και παιδιά για να μπορέσουν να επιβιώσουν. Επιπλέον, γνωστοποιούνται νόμοι του αιώνα που σκοπό είχαν να βελτιωθεί η ζωή των μη προνομιούχων. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στα άτομα του 19ου αιώνα που διέφεραν από την πλειονότητα με τις πράξεις τους, και συχνά χαρακτηρίζονταν από τρίτους ως σοσιαλιστές. Κλείνοντας, τονίζεται η προσφορά του Ντίκενς στην κριτική των κοινωνικών και πολιτικών συνθηκών τις εποχές μέσα από τα έργα του αλλά και η επιρροή του σε άλλους λογοτέχνες.

Λέξεις – κλειδιά: παιδιά, γυναίκες, εργοστάσια, σοσιαλισμός, εξαθλιωμένοι, νόμοι, λογοτεχνία.

1. Επαν-επεξεργασμένη μορφή της πτυχιακής εργασίας της Εύας Σκαρλατίδου, ευχαριστίες στους Ευριπίδη Παπαδημητρίου, Χριστόφορο Σκαρνάκη, Χρύσανθο Τάσση, και στους κριτές του περιοδικού για παρατηρήσεις τους, σε προηγούμενες μορφές.

2. Τελεειόφοιτη Τμήματος Κοινωνικής Διοίκησης & Πολιτικής Επιστήμης ΔΠΘ.

3. Επίκουρος Καθηγητής Τμήματος Κοινωνικής Διοίκησης & Πολιτικής Επιστήμης ΔΠΘ

‘Social Problems, social Policy and Literature (Dickens) in 19th Century Britain’

Eva Skarlatidou

(final semester student, Dep. Social Administration and Political Science Democritus University of Thrace)

Costas Dikeos

(Assistant Professor Dep. Social Administration and Political Science Democritus University of Thrace)

Summary

The article aims to relate literature (Charles Dickens for that matter) to social problems and social policy decisions in 19th century Britain. It initially examines the question regarding of reading literature via a ‘political’ lens, and then turns to present Ch. Dickens’s biography and work-titles. The article then turns its focus to ‘industrial revolution’, the conditions of life and work during the era, alongside an examination of key legislation relevant. It then attempts its main pursuit, that is a reading of ‘Oliver Twist’, ‘Hard Times’ and ‘Great Expectations’ through a political viewpoint. It finds overall elements and pin-points extracts showing Dickens’s both latent and explicit political and social concerns, and concludes that he (alongside other authors) can and should be read having questions of politics and social policy in mind.

Εισαγωγή.

Σκοπός του άρθρου είναι η συσχέτιση της λογοτεχνίας (επικεντρώνοντας μέσα από το παράδειγμα του Ντίκενς) με τα κοινωνικά προβλήματα και την κοινωνική πολιτική στην Βρετανία κατά τον 19ο αιώνα.⁴ Εν προκειμένω δεν αποσκοπούμε στην διερεύνηση διαδικασιών παραγωγής πολιτικής (policy making) ως απάντηση σε προβλήματα ή αιτήματα κοινωνικής ή πολιτικής φύσης, αλλά σε μία αναζήτηση πολιτικών στοιχείων στο έργο του Ντίκενς μέσα στον ιστορικό περίγυρο της εποχής του.

Κομίζει γλαύκα αθήνησι⁵ οιοσδήποτε ισχυριστεί πως ο Κάρολος Ντίκενς υπήρξε ένας σημαντικός λογοτέχνης του 19ου αιώνα στη Βρετανία. Τα έργα του που εξετάστηκαν εν προκειμένω είναι τα «Ολίβερ Τουίστ», «Μεγάλες Προσδοκίες» και «Δύσκολα Χρόνια», ενώ ιστορικά και άλλα στοιχεία έχουν αντληθεί από την σχετική ελληνόγλωσση και αγγλόγλωσση βιβλιογραφία.

Στο πρώτο μέρος γίνεται μία αναφορά στην σχέση λογοτεχνίας και πολιτικής, όπως και στην ζωή και το έργο του Ντίκενς. Στο δεύτερο μέρος, γίνεται μια συζήτηση για τα χρόνια της λεγόμενης 'βιομηχανικής επανάστασης' και παρουσιάζονται εφευρέσεις που βοήθησαν την παραγωγή των εργοστασίων να γίνει πιο γρήγορη, η αστυκοποίηση (κατ' άλλους αστεακοποίηση ή εξαστισμός = προσέλευση πληθυσμού στα άστεα), ο σιδηρόδρομος που ένωνε συχνά τα ανθρακωρυχεία με το λιμάνι. Εξετάζονται επίσης οι συνθήκες εργασίας των εργατών, ενώ γίνεται περαιτέρω αναφορά στην παιδική εξαθλίωση αλλά και τη γυναίκα της εποχής. Τέλος σε ξεχωριστή ενότητα παρουσιάζονται αντιδράσεις και αντιστάσεις τόσο από άτομα όσο και από ομάδες, όπως και γεγονότα που σηματοδοτούν τις αντιστάσεις αυτές. Ουσιαστικά, στο δεύτερο μέρος γίνεται μια προσπάθεια να δοθεί η εικόνα της κοινωνίας της εποχής για να γίνουν περισσότερο κατανοητές και οι περιγραφές από τα έργα του Ντίκενς. Το τρίτο μέρος στρέφεται στο θεσμικό πλαίσιο και οι πολιτικές κοινωνικής στήριξης στους τομείς: της παιδικής εργασίας, εκπαίδευσης, φτώχειας, υγείας. Στόχος αυτών των αναφορών είναι να παρουσιαστεί το κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο της εποχής, και η παρουσίαση αυτή να αποτελέσει υπόβαθρο για το υπόλοιπο επιχείρημα.

Το τέταρτο μέρος αναλύει πτυχές του έργου του Ντίκενς, και γίνεται μια συσχέτιση των κειμένων του με τα γεγονότα της Βρετανίας του 19ου αιώνα, και ολοκληρώνεται με τον τρόπο που ο Ντίκενς επηρέασε άλλους συγγραφείς.

Τέλος, ένα σύντομο πέμπτο μέρος συνθέτει τα προηγούμενα και παρουσιάζει κάποια σύντομα συμπεράσματα.

4. Η συσχέτιση λογοτεχνίας και πολιτικής δεν είναι κάτι καινοφανές στην ελληνική βιβλιογραφία, όπως δείχνουν το άρθρο του Κώστα Δικαίου Οι πολιτικές διαστάσεις στη σκέψη και γραφή του Ιουλίου Βέρν, (*Πολίτης Δεκαεπθήμερος*, Δεκέμβριος 1997) και το κείμενο του Μιχάλη Χρυσανθόπουλου για τον Καβάφη (Χρυσανθόπουλος, Μ., 2016, Σχόλια για την πολιτική διάσταση της ποίησης – Το «πολιτικό» στο έργο του Κ.Π. Καβάφη, *Πολιτική Επιστήμη*, II. Πολιτική Ψυχολογία, σ.113-134). Το παρόν άρθρο αντλεί από τα δύο αναφερθέντα κείμενα και επιθυμεί να σχετίσει έναν ακόμη σημαντικό συγγραφέα (Ντίκενς) με τις εξελίξεις στην κοινωνία και την κοινωνική πολιτική της εποχής του –κάνει όχι σύντηξη στην ως τώρα ελληνική βιβλιογραφία-, η οποία (εποχή) υπήρξε κομβική στην ιστορική εξέλιξη είτε την ονομάσουμε 'εκτενή δέκατο-ένατο αιώνα', είτε 'περίοδο της πρωταρχικής συσσώρευσης', είτε 'βιομηχανική επανάσταση', είτε απλώς 'βικτωριανή'.

5. Ή σκεπτόμενοι τον Ντίκενς θα μπορούσαμε να χρησιμοποιήσουμε τον αγγλισμό κάρβουνα στο Νιουκαστλ 'bringing coal to Newcastle'.

1. Λογοτεχνία και Πολιτική, Λογοτεχνία και Κοινωνική Πολιτική·

Κάρολος Ντίκενς.

Το παρόν άρθρο αποπειράται μία προσέγγιση και ανάλυση τής σχέσης ανάμεσα στις κοινωνικές συνθήκες και την λογοτεχνία του Ντίκενς (με άλλα λόγια βλέποντας πέραν των λογοτεχνικών και πολιτικές διαστάσεις στον εν λόγω συγγραφέα). Στα πλαίσια αυτά φρονούμε πως πρέπει να αναφερθούμε τόσο σε προηγούμενες μελέτες που εξετάζουν άλλους συγγραφείς (Βερν από Δικαίο) και ποιητές (Καβάφης από Χρυσανθόπουλο), με αυτήν την λογική και σκοπό. Κατόπιν δίνονται ορισμένες βιογραφικές και εργογραφικές πληροφορίες για τον Ντίκενς, έτσι ώστε να εξετάσουμε το έργο έχοντας ως υπόθεση και επιθυμώντας να αναδείξουμε πως (και πώς) υπάρχει και σε άλλους πέραν των Βερν και Καβάφης συγγραφείς και ποιητές μία κοινωνική και πολιτική διάσταση⁶, η οποία δεν διακρίνεται σε πρώτη ανάγνωση, και πως επίσης ο Ντίκενς είναι ένας ακόμη από τους συγγραφείς αυτούς. Επίσης ότι ο Ντίκενς επηρεάστηκε από την εποχή του, την σχολίασε και έθιξε κακώς κείμενα επιθυμώντας (και ίσως εν μέρει έστω και έμμεσα) επιτυχάνοντας την βελτίωσή τους.

Ξεκινώντας από το πρώτο βλέπουμε την επεξεργασία των μυθιστορημάτων του Βέρν από μια πολιτική σκοπιά. Ο Δικαίος καταφέρνει να δει έναν «άλλον» Βέρν, πέρα από την άποψη περί προπομπού της επιστημονικής φαντασίας. Έναν συγγραφέα όχι μόνο μυθιστορημάτων αλλά και πολιτικών-φιλοσοφικών βιβλίων μέσα από έναν πιο απλοϊκό τρόπο γραφής προσιτό και κατανοητό ακόμη και σε νεαρές ηλικίες. Κύρια στοιχεία του έργου του Βερν, σύμφωνα με τον Δικαίο, είναι η υποστήριξη των αρχών του διαφωτισμού, η απόρριψη της δεισιδαιμονίας και η υποστήριξη ενός ορθολογικού τρόπου σκέψης. Θα λέγαμε ότι το έργο του Βέρν υποστηρίζει τις αρχές της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, της ισότητας, της ελευθερίας και της αλληλεγγύης με στόχο και ελπίδα για ένα καλύτερο μέλλον (Δικαίος, 1997, σ.75).

Στο ίδιο κλίμα και αντιμετωπίζοντας την τέχνη της γραφής είτε της λογοτεχνίας είτε της ποίησης με μια άλλη οπτική από τη συνηθισμένη, βλέπουμε στο έργο του Μ. Χρυσανθόπουλου έναν «άλλον» Κ. Καβάφη. Έχοντας τον ορισμό της «στρατευμένης»⁷ τέχνης από τον ίδιο τον Χρυσανθόπουλο αντιλαμβανόμαστε καλύτερα τον τρόπο που αντιμετωπίζει ο ίδιος τον Καβάφη, δηλαδή ως έναν επαναστάτη που δίνει πολιτική πνοή στα ποιήματα του. Αντικρίζουμε έναν Καβάφη, ο οποίος γράφει στα ελληνικά κινούμενος στην περιφέρεια του αλύτρωτου ελληνισμού και της ελληνικής διασποράς στην Ευρώπη αρθρώνοντας τη νεωτερικότητα του στην επιλογή των θεμάτων του, τη χρονολογική οργάνωση και την ασχολία του με το «ιστορείο». Έχουμε λοιπόν και τον ιστορικό Καβάφη, όπου μέσα από την ενασχόλησή του με την ιστοριογραφία και τη συστηματική επεξεργασία θεμάτων ιστοριογραφικού ενδιαφέροντος της αρχαιότητας. Κατά τον Χρυσανθόπουλο (2016, σ.113-134) παρατηρούμε τον προβληματισμό του για έννοιες του τόπου και του χρόνου και πως αυτές λειτουργούν συνδυαστικά ενώ σε αρκετά κείμενα του συνδιαλέγεται με ιστορικούς του 18ου και του 19ου αιώνα.

6. Σε άλλους όπως ο Ουγκώ ή ο Κέσλερ (ή παρ' ημών ο Ρίτσος ή ο Βάρναλης) είναι εμφανέστερη.

7. Στρατευμένη είναι η λογοτεχνία, όταν τα ίδια τα ποιήματα εκφράζουν μια πολιτική θέση είτε αυτή προκύπτει από παρακειμενικά στοιχεία (ημερολόγια, επιστολές, σημειώσεις, σχόλια, αρθρογραφία κ.τ.λ.). Μάλιστα ως στρατευμένη η ποίηση εντάσσεται κατά κανόνα στο χώρο της Αριστεράς (Χρυσανθόπουλος, Μ., 2016. Σχόλια για την πολιτική διάσταση της ποίησης- Το «πολιτικό» στο έργο του Κ.Π.Καβάφη- Στο Α-Ι.Δ. Μεταξάς, εκδ. Πολιτική Ψυχολογία. Αθήνα: Εκδόσεις Ι.Σιδέρης, σ.113).

Όσο αφορά το επίκεντρο τού ενδιαφέροντος του ανά χείρας άρθρου, ο Κ.Ντίκενς (1812-1870 8), γεννήθηκε σε μία όχι πλούσια οικογένεια. Στα αρχικά βήματα της ζωής του, όταν ο πατέρας του Τζόν Ντίκενς φυλακίστηκε λόγω αδυναμίας εξόφλησης χρεών, ο 12χρονος Κάρολος αναγκάστηκε να δουλέψει σε εργοστάσιο βερνικιών για παπούτσια και να ζήσει μόνος σε ένα νοικιασμένο δωμάτιο. Με την αποφυλάκιση του πατέρα του, ο οποίος έτυχε μιας κληρονομιάς, ο Κάρολος επέστρεψε στα θρανία, έμαθε στενογραφία και δούλεψε σε δικηγορικό γραφείο και αργότερα ως πρακτικογράφος της Βουλής. Το 1834 ξεκίνησε μια σειρά από σκαριφήματα έχοντας ως βασικό χαρακτήρα τον Πικγουικ με το ψευδώνυμο Μποζ, τα οποία εκδόθηκαν το 1836-7. Μια επιτυχία που ως αποτέλεσμα είχε να συνεχίσει ο Κάρολος τη συγγραφική του πορεία αυτή τη φορά στις εκδόσεις Τσάπμαν και Χολ με μια σειρά από κωμικά σχέδια και τη δημιουργία του χαρακτήρα Πικγουικ. Ως ο δημοφιλέστερος συγγραφέας της εποχής συνεχίζει την ανοδική του πορεία αυτή τη φορά με συνέχειες στο περιοδικό Bentley's Miscellany, του οποίου ήταν και υπεύθυνος έκδοσης. Στα έργα του αντανakλώνται τα τραύματα, οι καταπιεσμένες μνησικακίες του και άλλα έντονα συναισθήματα που απέδωσε στους πληθωρικούς χαρακτήρες του. Το 1838 γράφει το μυθιστόρημα «Ολιβερ Τουίστ». Είναι το πρώτο έργο που χαρακτηρίζει τον Ντίκενς ως συγγραφέα με κοινωνικά ενδιαφέροντα. Το 1841 επισκέπτεται την Αμερική όπου και τον υποδέχονται θερμά, απογοητεύεται όμως και αυτή του η απογοήτευση διαφαίνεται στις «Αμερικανικές Σημειώσεις» που εκδίδει ένα χρόνο αργότερα. Ακολουθεί το 1854 το μυθιστόρημα «Δύσκολα Χρόνια», έργο το οποίο ήταν μια δριμύτατη καταγγελία για τις κοινωνικές αδικίες της εποχής. Τέλος, ένα από τα πιο προσεγμένα έργα του είναι οι «Μεγάλες Προσδοκίες» όπου καταθέτει και πολλές προσωπικές του αναμνήσεις.⁹ Ακόμη, αρθρογραφεί, εκδίδει εφημερίδες και περιοδικά ενώ συμμετέχει και ως ηθοποιός και σκηνοθέτης σε διάφορες ερασιτεχνικές παραστάσεις. Το σημαντικότερο όμως είναι πως ενώ ο ίδιος γνώρισε μεγάλη οικονομική και κοινωνική άνοδο δεν σταμάτησε να σπλητεύει την κοινωνική αδικία. Τα έργα του εξακολουθούν να έρχονται τρίτα σε πωλήσεις μετά τη «Βίβλο» και το «Κεφάλαιο» του Μάρξ (Σ.Μαυροειδή, 2006, σ. 5-7, Βερυκοκάκη Α., τ.α., 1998, σσ.7-11, Βερυκοκάκη Α., τ.β, 1998, σσ.8-11, dickensmuseum.com, www.bbc.com, www.kingscollections.org 17.55, 23.07.2017, www.parliament.uk, publications.parliament.uk).

Ενδεικτικά, κάποια από τα έργα του είναι: Οι Χριστουγεννιάτικες Ιστορίες (1843), ο Δαυίδ Κόπερφιλντ (1849-50) σε μηνιαίες συνέχειες, Η Ιστορία Δύο Πόλεων (1859) σε εβδομαδιαίες συνέχειες (www.kingscollections.org). Στο παρόν άρθρο δόθηκε έμφαση σε τρία έργα του: Όλιβερ Τουίστ, Μεγάλες Προσδοκίες και Δύσκολα Χρόνια. Από αυτά τα βιβλία διαφαίνονται οι άθλιες συνθήκες ζωής και εργασίας στη Βρετανία του 19ου αιώνα. Χαρακτηριστικό του Ντίκενς είναι τα ρεαλιστικά στοιχεία στον τρόπο γραφής του. Στα έργα του θα παρατηρήσει κάποιος την εξαθλίωση των ανθρώπων που δεν υπήρχε μόνο στο μυαλό του Ντίκενς αλλά και στους δρόμους του Yorkshire.

8. Ο βίος του Ντίκενς συμπίπτει με την περίοδο της 'βιομηχανικής επανάστασης', ενώ η κοινωνική του προέλευση τον ενέτασσε σε αυτούς που εύκολα μπορούσαν να καταστούν 'θύματά' της (όπως και για μερικά παιδικά του χρόνια συνέβη). Για τον λόγο αυτό οι επόμενες ενότητες εξετάζουν τις εξελίξεις στην βιομηχανική επανάσταση και τις συνθήκες ζωής τη περίοδο εκείνη.

9. Αυτό το έργο πιθανολογείται πως το εμπνεύστηκε από το δεσμό του με μια ηθοποιό, την Έλεν Τέρναν, την οποία και εξυμνεί μέσω του χαρακτήρα της Εοτέλλας (Βερυκοκάκη, 1998, σ.10). *She had her back towards me, and held her pretty brown hair spread out in her two hands* (<http://www.gutenberg.org/files/1400/1400-h/1400-h.htm>)

Επιθυμούμε να υποστηρίξουμε πως διαβάζοντας Κάρολο Ντίκενς ο αναγνώστης δεν εισέρχεται στη 'ζώνη του φανταστικού' αλλά αντικρίζει τη σκληρή πραγματικότητα της φτώχειας, της πείνας¹⁰, της εξαθλίωσης και της ανισότητας. Για τον λόγο αυτό η επόμενη ενότητα εξετάζει την 'βιομηχανική επανάσταση' και τις συνθήκες ζωής των εργατών εκείνη την περίοδο.

2. Βιομηχανική επανάσταση στη Βρετανία του 19ου αιώνα, οι συνθήκες ζωής και εργασίας των εργατών, παιδική εργασία και η γυναίκα της εποχής.

Η Βιομηχανική Επανάσταση ξεκίνησε γύρω στα 1760 και διήρκησε περί τα εκατό χρόνια, και όπως αναφέρεται και παραπάνω ο Ντίκενς έζησε και έγραψε μέσα σε αυτήν (και σύμφωνα με την υπόθεση εργασίας μας και για αυτήν). Άρα μία όσο σύντομη αναφορά και περιγραφή στις εξελίξεις και συνθήκες ζωής, μπορεί να αποτελέσει χρήσιμο υπόβαθρο για την καλύτερη κατανόηση του έργου του, αλλά και της δικής μας προσέγγισης σε αυτό.

Κατά τα χρόνια αυτά η οικονομία σταματά να είναι αγροτική και γίνεται βιομηχανική, με σημαντικές εφευρέσεις όπως η «Κλώστρια Τζένη» (Spinning Jenny) και το 1779 το «Κλωστικό Μουλάρι» (Spinning Mule) που έδωσαν ώθηση στην εκβιομηχανισμένη παραγωγή και κατόρθωσαν να πολλαπλασιάσουν την παραγωγή και να βοηθήσουν την βαμβακοβιομηχανία να αναπτυχθεί (Burns, xx). Λίγο αργότερα σημαντικότατο ρόλο έπαιξε και η τιθάσευση και βιομηχανική χρήση τού ατμού για κίνηση εργοστασίων, σιδηροδρόμων και πλοίων. Το σιδηροδρομικό δίκτυο, αν και δε φημιζόταν για την ταχύτητά του κάλυπτε μεγάλο μέρος στην ξηρά και αποτελούσε το συμπλήρωμα της διεθνούς ναυτιλίας. Ο σιδηρόδρομος ήταν το μέσο μεταφοράς των εξαγόμενων αγαθών μέχρι να φορτωθούν στα πλοία και να φτάσουν στον προορισμό τους (Hobsbawm, 1996α, σσ. 87, 93).

Στην Ευρώπη επέρχεται πρεμία μετά την ήττα του Ναπολέοντα Βοναπάρτη στο Βατερλό το 1815, και αξίζει ειδικά να τονιστεί ότι η Αγγλία (αλλά και η Βρετανία γενικότερα) έχει σχετικά μικρή έκταση και είναι νησί. Το γεγονός αυτό τη βοήθησε να αναπτυχθεί στο θαλάσσιο εμπόριο, χωρίς φόβο εισβολής λόγω και του ικανότατου στόλου της (Burns, xx, σ.15-16).

Είναι η πρώτη φορά στην ιστορία που η μαζική παραγωγή σε εργοστασιακές μονάδες συχνά με πολυάριθμο προσωπικό παίρνει τα σκήπτρα. Εν γένει η οικονομική δραστηριότητα σημείωσε ραγδαία αύξηση με τους επιχειρηματίες να γνωρίζουν μια άνευ προηγουμένου επέκταση της παρουσίας τους, (Burns, xx, σ.19, Hobsbawm, 1996α, σ.55) σε ένα φιλελεύθερο¹¹ πλαίσιο. Αυτό όμως δεν συνέβη χωρίς κοινωνικές επιπτώσεις, και με μηδενικό κόστος για σημαντικό μέρος τού πληθυσμού¹². Αφού αναφερθήκαμε στα εργοστάσια, χρήσιμο θα ήταν να κάνουμε μια αναφορά στις συνθήκες εργασίας των ατόμων εκεί.

10. Υπάρχει διαφορά ανάμεσα στον φτωχό που έχει μικρό εισόδημα και τον εξαθλιωμένο/πέννητα που δεν έχει καθόλου εισόδημα (Δικαίος, 2010, σ.394).

11. Φιλελεύθερο πλαίσιο εν προκειμένω εννοείται η δραστηριότητα ελεύθερων ιδιωτικών εμπορικών συναλλαγών στην εθνική κονίστρα (Hobsbawm, 1996α, σ.63-67).

12. Κάτι το οποίο ανέδειξε και ο Ντικενς με το έργο του όπως θα φανεί στην συνέχεια.

Οι εργάτες πρώτης γενιάς, που ήρθαν από την ύπαιθρο για να εργαστούν στις πόλεις έπρεπε να εγκαταλείψουν τις παλιές τους συνήθειες και να προσαρμοστούν στα νέα δεδομένα. Αυτό σημαίνει ότι ήταν υποχρεωμένοι να ακολουθούν ένα συγκεκριμένο πρόγραμμα εργασίας που μέχρι το 1850 άγγιζε τις 12 με 14 ώρες ημερησίως, να πειθαρχούν σε κανόνες εργασίας, να εργάζονται σε μέρη χωρίς εξαερισμό, κάτι ιδιαίτερα επιβλαβές για τους εργάτες των βαμβακοβιομηχανιών αφού εισέπνεαν βαμβακόσκονη, και να ζουν σε παραπήγματα ή σε οικήματα κακής ποιότητας. Οι εργάτες χωρίζονταν σύμφωνα με την επαγγελματική τους εξειδίκευση, την αμοιβή και τον τόπο εργασίας. Ήταν σύνηθες να προσλαμβάνονται γυναίκες και παιδιά, με τα τελευταία να χρησιμοποιούνται για δουλειές που οι μεγαλόσωμοι συγκριτικά ενήλικες δε μπορούσαν να κάνουν. Πολλοί άντρες στράφηκαν στο ποτό. Αρκετές γυναίκες επιδόθηκαν στην πορνεία, για να συμπληρώνουν τα χρήματα που χρειαζόνταν για τα προς το ζην.

Χαρακτηριστικές είναι οι αναφορές στο έργο του Friedrich Engels, *The Condition of the Working Class in England*, το οποίο μάς βοηθά στην κατανόηση των συνθηκών ζωής και εργασίας των εργατών. Στο κείμενο αυτό απεικονίζονται οι ετοιμόρροπες, χωρίς αποχωρητήρια κατοικίες των εργαζομένων που σε συνδυασμό με την έλλειψη καθαριότητας προκάλεσε την έξαρση της χολέρας. Φυσικά το ότι σε ένα σπίτι μπορούσαν να μένουν μέχρι και δύο οικογένειες έκανε τα πράγματα χειρότερα. Η διατροφή τους ήταν φτωχή σε θρεπτικές ουσίες και κατά βάση ήταν όσα η αστική τάξη¹³ αρνούταν να καταναλώσει είτε λόγω παλαιότητας είτε λόγω χαμηλής ποιότητας της τροφής. Οι έμποροι με αυτόν τον τρόπο πουλούσαν τα φτωχά σε θρεπτικά συστατικά τρόφιμα, που δεν επρόκειτο να αγοράσουν οι εύποροι, στους εργάτες και είχαν κέρδος, ιδιαίτερα με τη χρήση «λάθος» ρυθμισμένης ζυγαριάς που έδειχνε περισσότερο από το πραγματικό βάρος. Οι οικογένειες που είχαν τη δυνατότητα να απασχολούν όλα τα μέλη τους είχαν άλλες διατροφικές συνήθειες, με ένα πιο πλούσιο διαιτολόγιο. Αντίθετα, τα άτομα που ήταν μόνα και δε μπορούσαν να αγοράσουν την τροφή τους αναγκάζονταν είτε να ζητιανέψουν είτε να κλέψουν (Engels F., 2001, σσ, 59, 61, 62, 64, 65).

Η υψηλή ατμοσφαιρική ρύπανση, η κακή ποιότητα του πόσιμου νερού, η απουσία λειτουργικού δικτύου αποχέτευσης, οι μικρές αποστάσεις ενός σπιτιού από το άλλο προκάλεσαν διάφορες πνευμονολογικές παθήσεις και η γρήγορη διάδοση τους είχαν ως αποτέλεσμα υψηλά ποσοστά θανάτων (βλ. παράρτημα). Ιδιαίτερα τα παιδιά ήταν η πιο ευάλωτη ομάδα που μάλιστα δεν έχαιρε της απαραίτητης προσοχής, αφού οι γονείς εργάζονταν και αναγκάζονταν να αφήσουν το παιδί στο σπίτι. Επιπλέον, η κατάχρηση αλκοόλ από τους άντρες και τα παιδιά αλλά και η χρήση σκευασμάτων προτεινόμενων από μη αρμόδιους με ιατρική πιστοποίηση «γιατρούς», είχαν ως αποτέλεσμα την υπερκατανάλωση αυτών των φαρμάκων από τα παιδιά τα οποία κατέληγαν να πεθαίνουν. Η οικονομική αδυναμία των εργατών δεν τους επέτρεπε να χρηματοδοτήσουν τις υπηρεσίες ενός πιστοποιημένου γιατρού (Engels F. σ, 2001, σ.68, 69, 70, 71, 72, 73, 74,76).

Ειδικότερη αναφορά (για και μελετάμε τον Ντικενς) πρέπει να γίνει στην παιδική εξαθλίωση και στην θέση της γυναίκας κατά την διάρκεια αυτής της περιόδου.

Η δουλειά στα ορυχεία ήταν συνηθισμένο φαινόμενο κυρίως από τα μέσα του 19ου αιώνα. Όπως ήδη αναφέραμε τα παιδιά ήταν προτιμυτέα για θέσεις εργασίας τις οποίες οι ενήλικες λόγω

13. Η αστική τάξη μπορεί να είναι είτε οι κατέχοντες γαία (γαιοκτήμονες), είτε οι κατέχοντες κεφάλαιο (βιομήχανοι). Στόχος της αστικής τάξης είναι η διατήρηση του status quo (Μαρξ, 1986, σσ. 50, 130, 179).

διάπλασης δε μπορούσαν να καλύψουν. Πολλά από τα παιδιά που δούλευαν εκεί μεταφέρθηκαν από ιδρύματα εξαθλιωμένων¹⁴ στα εργοστάσια και στα ορυχεία, για να μπορούν να βγάζουν ένα έστω και πενιχρό εισόδημα. Βέβαια οι πολλές ώρες εργασίας αλλά και οι άθλιες συνθήκες ζωής έκαναν αισθητά τα αποτελέσματα τους στα εργαζόμενα παιδιά. Η εξάντληση, η έλλειψη ύπνου, και ο πόνος οδήγησαν στην αλλοίωση των σωματικών χαρακτηριστικών τους, σε παραμόρφωση, ασθένειες αλλά και νοτική υστέρηση και έλλειψη πθών. Δεν τρέφονταν ούτε υγιεινά ούτε με τις απαραίτητες ποσότητες. Βρίσκονταν σε μια αγχώδη κατάσταση, οι ώρες που πήγαιναν στο σχολείο δεν ήταν παραγωγικές (ιδιαίτερα για τα κορίτσια) και έπρεπε να σηκώνονται από τις 5 το πρωί. Καταλαβαίνουμε λοιπόν ότι ούτε η ψυχική ούτε η σωματική τους υγεία ήταν καλή. Τα πόδια τους πρήζονταν κάνοντας επίπονη ακόμη και τη διαδικασία του βαδίσματος και από μικρή ηλικία κάπνιζαν, έπιναν και χρησιμοποιούσαν ανάρμοστο λεξιλόγιο. Αξίζει να σημειωθεί ότι όσοι απασχολούνταν στα εργοστάσια σε περίπτωση ατυχήματος έπαυε οποιαδήποτε συνεργασία με το εργοστάσιο και δεν υπήρχε καμία αποζημίωση (G.Davey – Smith, Daniel Dorling and Mary Shaw, 2001, σσ.ΧΙΧ, 23, Factory Inquiry Commission Report, 2001, σ. 24-29).

Τα παιδιά του εργοστασίου ήταν περισσότερο τυχερά από αυτά που ζούσαν κοντά στα ποτάμια και προσπαθούσαν μέσα στη λάσπη να βρουν κάτι χρήσιμο που να μπορεί να πουληθεί για να βγάλουν τα προς το ζην. Συνήθως ήταν ή παιδιά μικρής ηλικίας ή ηλικιωμένοι, και των δύο φύλων. Δεν είχαν παπούτσια, κρύωναν και πήγαιναν στο σχολείο της γειτονιάς τους που δεν είχε κατάλληλες υποδομές με αποτέλεσμα να μην εκπαιδεύονται. Πολλές φορές εξαιτίας των αιχμηρών αντικειμένων που υπάρχουν στη λάσπη είχαν εκδορές τις οποίες όμως έδεναν πρόχειρα και συνέχιζαν τη δουλειά τους. Τις παγωμένες μέρες του χειμώνα προσπαθούσαν να ζεστάνουν τα πόδια τους στα σημεία των εργοστασίων που έβγαζαν ατμό. Στην προσπάθεια τους να κερδίσουν κάτι παραπάνω έκαναν μικροδουλειές, όπως το να φυλάνε τα άλογα των κυρίων. Κάποια από αυτά φυλακίζονταν για μικροκλοπές. Τα κορίτσια μεγαλώνοντας επιδίδονταν στην πορνεία¹⁵. Όταν τα παιδιά φυλακίζονταν, τα έστελναν στο Αναμορφωτήριο (House of Correction), στο οποίο όμως τους δίνονταν ρούχα και παπούτσια, γι αυτό και τα παιδιά προτιμούσαν να βρίσκονται εκεί (Henry Meyhew, 2001, σ.85, Fraser, 2003, σ.12-13). Η τελευταία κατηγορία απασχόλησης παιδιών ήταν το να γίνουν μαθητευόμενοι. Συνήθως ήταν παιδιά ορφανά που για να συντηρηθούν αναγκάζονταν να δουλέψουν ακόμη και ως καπνοδοκοκαθαριστές¹⁶ μαθητευόμενοι.

Εν κατακλείδι, συμπεραίνουμε πως η βιομηχανική επανάσταση ανέτρεψε τη μέχρι τότε γνωστή πραγματικότητα ¹⁷. Η μαζική παραγωγή πήρε τη θέση των μικρών επιχειρήσεων. Τα άτομα συγκεντρώθηκαν στις πόλεις και απασχολήθηκαν στα εργοστάσια και τα ορυχεία. Οι φτωχοί

14. Ο φτωχός (poor) είναι εκείνος που έχει ένα εισόδημα από εργασία έστω και αν αυτό είναι ανεπαρκές. Ο εξαθλιωμένος (pauper) δεν έχει καθόλου εισόδημα (Δικαίος, 2010β, σ.394).

15. Αυτό το φαινόμενο απεικονίζεται και στο έργο του Ντίκενς «Ολιβερ Τουίστ», με το χαρακτήρα της Νανους. Μιας κοπέλας που από μικρή εκπορνεύτηκε (Αναγνωστόπουλος Π., xx, σσ. 131, 142, 145)

16. Στις πρώτες σελίδες του έργου «Ολιβερ Τουίστ», εμφανίζεται ένας καπνοδοκοκαθαριστής που είναι πρόθυμος να αναλάβει, υπό πληρωμή, την προστασία του Όλιβερ και να τον κάνει καπνοδοκοκαθαριστή. Το επάγγελμα αυτό χαρακτηρίζεται ως βρώμικο ενώ ο επίδοξος κηδεμόνας παρουσιάζει την εικόνα των παιδιών των οποίων καίγονται τα πόδια με τη φωτιά από τις καμινάδες (Αναγνωστόπουλος Π, xx, σσ. 22-24).

17. Ο Ντίκενς έχοντας τέτοιες βιομηχανικές εμπειρίες στα παιδικά του χρόνια, αλλά και παρακολουθώντας τις εξελίξεις στην ενήλικη ζωή του όπως είδαμε νωρίτερα στην βιογραφία και εργογραφία του καθίσταται με τον δικό τρόπο ένας συγγραφέας με υπόρρητη έστω πολιτική διάσταση και ερμηνεία (όπως και οι Βερν και Καβάφης).

εργάτες δούλευαν πολλές ώρες σε κακές συνθήκες ενώ οι εξαθλιωμένοι προσπαθούσαν να βγάλουν τα προς το ζην. Ορισμένες γυναίκες αναγκάζονταν να επιδίδονται στην πορνεία ενώ τα παιδιά των φτωχών οικογενειών και οι ηλικιωμένοι να περνούσαν τις μέρες τους στις λάσπες και την κακοκαιρία για να έχουν τη δυνατότητα να αγοράσουν τροφή. Όλες αυτές οι πληροφορίες πλέκουν την εικόνα της κοινωνίας της εποχής. Στο επόμενο μέρος θα μελετηθούν τα σημαντικότερα μέτρα κοινωνικής πολιτικής όπως και τα σημαντικότερα πρόσωπα της εποχής σε σχέση με την κοινωνική πολιτική.

Από την άλλη πλευρά, οι συνθήκες αυτές προξένησαν και αντιδράσεις. Εργάτες, γρήγορα απέκτησαν ταξική^{18,19} συνείδηση αντιλαμβανόμενοι μεταξύ άλλων ότι τα συμφέροντα τους έρχονται σε αντίθεση με τα συμφέροντα άλλων τάξεων (Burns,xx, σσ. 39, 48, 50, 58, 61).

3. Αντιδράσεις στην εξαθλίωση: Μέτρα κοινωνικής πολιτικής του 19ου αιώνα και οι προσωπικότητες, ομάδες και γεγονότα που άφησαν το στίγμα τους.

Στο μέρος αυτό στρεφόμαστε σε μία αναφορά στα σημαντικότερα μέτρα κοινωνικής πολιτικής²⁰ του 19ου αιώνα τόσο σε επίπεδο αποφάσεων και νομοθεσίας όσο και στην εκπαίδευση των παιδιών και την παροχή ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης. Τέλος, θα παρουσιαστούν οι ομάδες (Χαρτιστές) και τα άτομα (Μάρξ, Όουεν, Σολτ) που επηρέασαν την κοινωνική πολιτική του αιώνα.

3α. Οι πολιτικές και το θεσμικό πλαίσιο για την φτώχεια και τη ζωή των παιδιών.

Ός μια πρώτη παρέμβαση, το 1802 εκδόθηκε ένα νομοσχέδιο για τη μείωση των ωρών εργασίας των παιδιών στα υφαντουργεία, την απαγόρευση της νυχτερινής εργασίας, παροχή βασικής εκπαίδευσης και απολύμανσης. (G.Davey – Smith, Daniel Dorling and Mary Shaw, 2001, σ.LIX).

18. Στο έργο του Ντίκενς «Δύσκολα Χρόνια» μπορεί εύκολα κάποιος να παρατηρήσει πολιτικά έως και σοσιαλιστικά στοιχεία. Οι εργάτες αποκαλούνται μεταξύ τους «φίλοι», «σκλάβοι», «αδέρφια», «σύντροφοι», έχουν Πανεργατική Ομοσπονδία με Πρόεδρο, ενώ γίνεται και μια αναφορά σε προσωπικότητα εκτός της φαντασίας του Ντίκενς, στον υπουργό Lord Castlereagh, ο οποίος είχε αντιδημοκρατικές αντιλήψεις. Επίσης, αναφέρονται λέξεις όπως *δεσποτισμός*, *αδερφοσύνη* που παραπέμπει στα αιτήματα της Γαλλικής Επανάστασης (Μαυροειδή Σ., 2006, 161-169).

19. Όπως επίσης θα φανεί και στην σχετική ενότητα του επομένου μέρους όπου θα γίνουν αναφορές σε κινήματα (Χαρτιστές, Διεθνής), πρόσωπα (Μάρξ) και γεγονότα ('Πίτερλο', έκδοση κομμουνιστικού μανιφέστου), όπως και στην εμπλοκή προσώπων στα γεγονότα αυτά.

20. Είναι όντως αμφίβολο αν η βρετανική Νομοθεσία του 19ου αιώνα δύναται να θεωρηθεί 'κοινωνική πολιτική'. Η ένταξη συγκεκριμένων μέτρων στην 'κοινωνική πολιτική' εξαρτάται από την θεωρητική τους θεμελίωση, την σχέση τους με θρησκευτικό ή πολιτικό επιχείρημα και πίστη, την στόχευσή τους (μείωση ανισοτήτων, επιδίωξη κοινωνικής δικαιοσύνης, αποφυγή κοινωνικού στιγματισμού, υπεράσπιση προσωπικής και κοινωνικής αξιοπρέπειας, κοινωνική συνοχή κλπ) και τα αποτελέσματά τους νηλεημένα ή μη. Με αυτήν την λογική πολλά από τα μέτρα που ψηφίστηκαν την περίοδο εκείνη (ειδικά στην Βρετανία που εξετάζουμε όπως πχ ο Νόμος του 1834) δεν εντάσσονται στην 'κοινωνική πολιτική' με μια σύγχρονη και αυστηρή έννοια του όρου. Μολαταύτα, πρέπει να παρατηρηθεί πως εμφανίζονται στο μεγαλύτερο μέρος της βιβλιογραφίας (ελληνικής και διεθνούς) στο εν λόγω αντικείμενο. Εναλλακτικά και ίσως μεθοδολογικά και επιστημολογικά ορθότερη είναι μια αναφορά σε 'μορφές κοινωνικής αρωγής' και σε 'μορφές κοινωνικής πρόνοιας'.

Το 1815 ο Νόμος περί Πτωχών παρέχει οικονομική ενίσχυση ενώ τέσσερα χρόνια αργότερα, το 1819, συμβαίνουν δύο σημαντικά γεγονότα. Το πρώτο είναι γνωστό ως Πιτερλό, όπου χιλιάδες εργάτες από το Μάντσεστερ και τις βαμβακοβιομηχανίες της γύρω περιοχής (περί τα ογδόντα χιλιάδες άτομα) διαδήλωναν στην πλατεία του Αγίου Πέτρου υπέρ των πολιτικών μεταρρυθμίσεων με σκοπό αυξημένη εκπροσώπηση στο κοινοβούλιο, χτυπήθηκαν όμως από τα πυρά του στρατού. Έντεκα νεκροί και πάνω από τετρακόσιοι τραυματίες ανάμεσα τους εκατόν δεκατρείς γυναίκες. (G.Davey – Smith, Daniel Dorling and Mary Shaw, 2001, σ. LX). Το δεύτερο ήταν το νομοσχέδιο για την απαγόρευση εργασίας των παιδιών ηλικίας κάτω των εννέα ετών στις βαμβαουργίες, ενώ από τα εννέα έτη και μετά οι ώρες εργασίας περιορίστηκαν σε 12. Έξι χρόνια μετά οι ώρες εργασίας μειώνονται στις 12 για παιδιά από 16 και άνω, με διαλείμματα το πρωί και το μεσημέρι (G.Davey – Smith, Daniel Dorling and Mary Shaw, 2001, σ. LX). Επιπλέον, ξεκίνησαν οι επιδιώξεις για τη δεκάωρη εργασία από τον Σάντλερ το Μάρτιο του 1832, που όμως πραγματοποιήθηκε το 1847 (Fraser, 2003, σσ. 19, 28, Burns, xx, σ. 99, G. Davey – Smith, Daniel Dorling and Mary Shaw, 2001, σ. LXIII).

Ο Νόμος για τα Εργοστάσια του 1833 πρόσφερε ακόμη περισσότερα στα παιδιά προτρέποντας τα να πηγαίνουν έξι φορές τη βδομάδα από δύο ώρες στο σχολείο και να έχουν ως αργία τη μέρα των Χριστουγέννων και τη Μεγάλη Παρασκευή. Η Βουλή των Κοινοτήτων πρότεινε τη δημιουργία ληξιαρχικών δεδομένων (G.Davey – Smith, Daniel Dorling and Mary Shaw, 2001, σ. LXI). Ο Τσάντγουικ συντάσσει το 1834 ένα νέο νόμο, ο οποίος ψηφίστηκε από το σύνολο της Βουλής, καταργεί τα επιδόματα απορίας και ενοχοποιεί τη φτώχεια. Τα άτομα που δε μπορούσαν να συντηρήσουν τον εαυτό τους θα πήγαιναν σε ιδρύματα καταναγκαστικής εργασίας (workhouses) όπου οι συνθήκες θα ήταν τέτοιες ώστε να τους πιάσουν να δεχθούν οποιαδήποτε δουλειά και οποιαδήποτε βοήθεια από συγγενείς. Οι ενορίες μέχρι τότε πλήρωναν για την αρωγή που παρείχαν στα άτομα αυτά κάτι που σταμάτησε με τον παραπάνω νόμο. Ακολούθησαν όμως οικονομικές κρίσεις και η κατάσταση επανήρθε στην προ του νόμου μορφή της, με την παραδοχή όμως ότι η φτώχεια είναι ατομικό ελάττωμα και όχι κοινωνικό (Burns, xx, σ.98, victorianweb.org). Παρέχεται ιατρική φροντίδα σε οποιονδήποτε αρρωστήσει ξαφνικά. Το 1834 είναι η χρονιά επίσης που απαγορεύεται η μαθητεία σε αγόρια κάτω των δέκα ετών και σε παιδιά κάτω των δεκατεσσάρων εκτός αν αυτό αποτελεί ποινή δικαστηρίου.

Το 1842 απαγορεύεται η εργασία στα ορυχεία από γυναίκες και παιδιά κάτω των 10. Δύο χρόνια μετά στα εργοστάσια υπήρχαν χειρουργοί. Το όριο απασχόλησης των παιδιών από 9 ετών έπεσε στα 8. Η Επιτροπή για την Υγεία στην πόλη προτείνει να ληφθούν μέτρα πρόληψης και να δοθούν στους φτωχούς τα βασικά, όπως καθαρός αέρας και καθαρό νερό. Τα εθελοντικά σχολεία δίνουν την ευκαιρία σε παιδιά που δεν έχουν να πληρώσουν να παρακολουθούν μαθήματα (G.Davey – Smith, Daniel Dorling and Mary Shaw, 2001, σ. LXII). Εντωμεταξύ το 1850 οι ώρες εργασίας για γυναίκες και παιδιά αυξάνονται ξανά και από 58 την εβδομάδα που είχαν γίνει με το νόμο του 1847 γίνονται 60. Επιπλέον, η επιθεώρηση στα ορυχεία εντατικοποιείται (G.Davey – Smith, Daniel Dorling and Mary Shaw, 2001, σ. LXIII). Το 1864 απαγορεύτηκε η εργασία σε γυναίκες, παιδιά και νεαρά άτομα τις Κυριακές. Στα 1870 εκδόθηκε νόμος για την προσέλευση των παιδιών στα σχολεία βασικής εκπαίδευσης. Ορίστηκαν επιτροπές που ήταν υπεύθυνες ώστε να υποχρεώνουν τα παιδιά να πηγαίνουν σχολείο, αλλά δεν ήταν ιδιαίτερα λυσιτελείς. Τα παιδιά πλήρωναν μερικές πένες την εβδομάδα για την εκπαίδευση τους, εκτός

από τις πτωχότερες οικογένειες. Σχετικά με τη βασική εκπαίδευση, το 1876 το να πηγαίνουν τα παιδιά στο σχολείο θεωρείτο καθήκον των γονέων. Η ειδική επιτροπή βοηθούσε σε αυτό με τον υποχρεωτικό χαρακτήρα που έδινε στην προσέλευση και οι επιθεωρητές τήρησης του Νόμου περί Πτωχών βοηθούσαν στην πληρωμή των διδάκτρων. Το 1880 η προσέλευση των παιδιών από 5 έως 10 ετών γίνεται υποχρεωτική (G.Davey – Smith, Daniel Dorling and Mary Shaw, 2001, σ. LXVII, LXVIII). Επίσης, το 1889 απαγορεύεται η επαίτεια σε αγόρια κάτω των 14 και κορίτσια κάτω των 16 (G.Davey – Smith, Daniel Dorling and Mary Shaw, 2001, σ. LXIX). Το 1891 ακόμη, απαγορεύτηκε η εργασία σε παιδιά κάτω των 11 ετών και σε γυναίκες που γέννησαν πριν τέσσερις εβδομάδες. Τέλος, γίνονται προσπάθειες να σταματήσει η χρέωση για τη βασική εκπαίδευση.

3B Οι πολιτικές και το θεσμικό πλαίσιο για την υγεία

Το 1808, η Εθνική Επιτροπή Εμβολιασμών δημιουργήθηκε με τη βοήθεια του Κολλεγίου Ιατρών του Λονδίνου, με σκοπό να προτρέψει τον κόσμο στον εμβολιασμό (G.Davey – Smith, Daniel Dorling and Mary Shaw, 2001, σσ. LIX). Το 1834 ορίζεται μια επιτροπή που θα εποπτεύει τη τήρηση του Νόμου, με γραμματέα τον Ε. Τσάντγουικ²¹ ο οποίος εξετάζει τις συνθήκες διαβίωσης των κατοίκων της Βρετανίας (Fraser, 2003, σ. 45, 47, 48, 49, 56, G.Davey – Smith, Daniel Dorling and Mary Shaw, 2001, σ. LXI, parliament.uk). Το 1840 δόθηκε σε όλο το έθνος η δυνατότητα δωρεάν εμβολιασμό από το κράτος. Απαγορεύτηκε η μαθητεία σε οποιοδήποτε παιδί κάτω των 16. Η αναφορά της Επιτροπής στην οποία ήταν γραμματέας ο Τσάντγουικ περιγράφει τις άθλιες συνθήκες ζωής στις περιοχές των εργοστασίων και προτείνει να ληφθούν μέτρα για την πρόληψη των μολυσματικών ασθενειών (και έτσι έχουμε και το έργο του Τσάντγουικ το 1842). Τρία χρόνια μετά γίνεται υποχρεωτικός ο εμβολιασμός σε νεογέννητα μέχρι τον τέταρτο μήνα, χωρίς όμως κάποιος να ελέγχει αν κάποιος τηρείται. Ένα χρόνο μετά η Επιτροπή για την Υγειονομική Περιθαλψη των φτωχών προτείνει να επεκταθούν οι ιατροφαρμακευτικές παροχές στους φτωχούς. Αργότερα, το 1855, γίνεται για πρώτη φορά αναφορά στην εργατική θνησιμότητα από τη Registrar General (G.Davey – Smith, Daniel Dorling and Mary Shaw, 2001, σ. LXIV).

Το 1864 οι αρμόδιες Επιτροπές κατέληξαν σε κάποια μέτρα. Αρχικά, η υποχρεωτική εξέταση στις ιερόδουλες, η απασχόληση στο επάγγελμα του καπνοδοχοκαθαριστή από παιδιά κάτω των δέκα ετών με την προϋπόθεση ότι τα αφεντικά τους θα τους παρέχουν προστασία και τέλος κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι δε μπορούν να επέμβουν δραστικά παρά τις ανάγκες του λαού (G.Davey – Smith, Daniel Dorling and Mary Shaw, 2001, σ. LXV). Ο Νόμος για την Υγεία του 1864 απαιτούσε τις ντόπιες αρχές να προσλαμβάνουν αρμόδιους, καθήκον των οποίων θα ήταν να φροντίζουν τα απόβλητα να καταλήγουν στους υπονόμους, να υπάρχει διαθεσιμότητα νερού και να αποφεύγονται τα βίαια επεισόδια. Επίσης σύμφωνα με το νόμο τα συνωσιτισμένα μέρη θεωρούνταν παράνομα, εκδίδονταν πρόστιμα για τα άτομα με μεταδοτικές ασθένειες όταν βρίσκονταν σε δημόσιους χώρους και τέλος ο νόμος φρόντιζε ώστε οι αρχές να συνάψουν συμ-

21. Ο Edwin Chadwick στο έργο του *Report on the sanitary conditions of the labouring population of Great Britain*, μας παρουσιάζει τις άθλιες συνθήκες ζωής των κατοίκων της Βρετανίας. Το κείμενο του αναφέρθηκε στην Επιτροπή Υγείας υπό πρωθυπουργία Earl Gray το 1832. Το 1834 γίνεται νόμος (G.Davey – Smith, Daniel Dorling and Mary Shaw, 2001, σ. 45).

βόλαιο με τα νοσοκομεία ώστε να μπορούν να πηγαίνουν οι κάτοικοι. Ένα χρόνο μετά οι ψηφοφόροι αυξήθηκαν κατά ένα εκατομμύριο. Επιπλέον, παρασχέθηκε νοσοκομειακή περίθαλψη στους άρρωστους και νοπτικά διαταραγμένους σε διάφορες τάξεις φτωχών, καθώς μοιράστηκαν και φάρμακα. Ακόμη, είναι η πρώτη φορά που τίθεται το ερώτημα αν θα πρέπει να παρέχεται ιατρική συμβουλευτική σε όλους όσοι εργάζονται ή αν αυτή η παροχή θα συνεχίσει να δίνεται μόνο στους εξαθλιωμένους (G.Davey – Smith, Daniel Dorling and Mary Shaw, 2001, σ. LXVI).

Ένα χρόνο αργότερα ο εκφοβισμός, η βία και οι απεργίες θεωρούνται παράνομες. Εξαιτίας της έξαρσης ανεμοβλογιάς γίνεται υποχρεωτικός ο εμβολιασμός. Το 1872 θεσμοθετήθηκαν τρεις νόμοι. Ο πρώτος ανέφερε ότι τόσο στις πόλεις όσο και στην ύπαιθρο θα πρέπει να υπάρχει ιατρός (με αναγνωρισμένο πτυχίο) και ένας επιθεωρητής με χρέη υπεύθυνου να επιτηρεί πιθανά προβλήματα. Ο δεύτερος απαγόρευε σε όλα τα άτομα κάτω των 12 ετών να απασχολούνται στα ορυχεία. Και ο τελευταίος, περιόριζε τα μέρη στα οποία πωλούνταν αλκοόλ, ταυτόχρονα με τη μείωση των ωρών λειτουργίας όσων εξακολουθούσαν να λειτουργούν. Το 1875 σημειώθηκε ένα σημαντικό βήμα για την δημόσια υγεία και τάξη. Θεσμοθετήθηκε με νόμο η παροχή καθαρού νερού και η πρόληψη μόλυνσης του, η απομάκρυνση των αποβλήτων, η λειτουργικότητα των δρόμων, η επιθεώρηση φαγητού, η πρόληψη βίαιων πράξεων όπως επίσης και η πρόληψη μεταδοτικών ασθενειών. Οι τοπικές αρχές παρείχαν στους φτωχούς νοσοκομειακή περίθαλψη με χρέωση των ασθενών, εξαιρουμένων των εξαθλιωμένων στους οποίους δεν υπήρχε χρέωση, και η παροχή φαρμακευτικής βοήθειας στους φτωχότερους (G.Davey – Smith, Daniel Dorling and Mary Shaw, 2001, σσ. LXVII, LXVIII).

Το 1883 εγκρίθηκε η παροχή προμηθειών στα άτομα που βρίσκονταν σε απομόνωση λόγω μολυσματικής ασθένειας. Στα νοσοκομεία της πρωτεύουσας γίνονται δεκτοί όλοι οι άρρωστοι ανεξάρτητα της οικονομικής τους κατάστασης. Για πρώτη φορά έχουν Επιθεωρητές της Εταιρείας Δημόσιας Υγείας, με πρόεδρο τον Ε. Τσάντγουικ. Μετά την ανακάλυψη του 1887, ότι η ομίχλη που απλώνεται από τους καπνούς των εργοστασίων είναι το ίδιο θανατηφόρο όπως οι επιδημίες, το 1889 οι ειδικοί εξασκούντες την ιατρική ενημερώνουν τους ιατρούς των περιοχών για τις διάφορες ασθένειες (G.Davey – Smith, Daniel Dorling and Mary Shaw, 2001, σ. LXIX). Λόγω των επιδημιών, το 1891 ελήφθησαν τα μέτρα για την αντιμετώπιση των ασθενειών. Επιτρέπονταν μετά από έγκριση της Κυβέρνησης να ασκείται η ιατρική, μόνο από ιατρούς με εγκεκριμένο από το κράτος δίπλωμα ή με προηγούμενη πολυετή εμπειρία.

Σημαντική επίσης τα χρόνια εκείνα είναι η συνεισφορά τοπικών ευγενών και ευεργετών οι οποίοι ίδρυσαν νοσοκομεία (hospitals, όπου μπορούν να περιγραφούν και ως φιλοξενητήρια ανήμπορων –οικονομικά- ασθενών) και στα οποία εδύνατο να προσέρχονται προστατευόμενοι τους (συνήθως κάτοικοι κοινοτήτων και χωριών της περιοχής υπό την εποπτεία των ευγενών) για τους οποίους οι ευγενείς πλήρωναν μία φιλανθρωπικής μορφής συνδρομή. Τα ‘hospitals’ αυτά συχνά-πυκνά στην αρχική τους φάση δεν προσέφεραν ιδιαίτερες ιατρικές υπηρεσίες, κάτι που σταδιακά βελτιώθηκε και εξελίχθηκαν σε θεραπευτήρια ‘infirmaries’, μαζί και με την πρόοδο της ιατρικής επιστήμης, ενώ και η εξασφάλιση πόρων για την λειτουργία τους αποκτούσε σιγά-σιγά περισσότερο δημόσιο χαρακτήρα. (Abel-Smith 1964, Dikeos 2011, Δικαίος 2013)

3γ Ομάδες και άτομα που άφησαν το στίγμα τους στην κοινωνική πολιτική του αιώνα, κομβικά γεγονότα.

Έχουμε ήδη αναφερθεί στα γεγονότα τού ‘Πιτερλό’ το 1819, όπου πέρα από τις συγκρούσεις και τους θανάτους, πρέπει να τα λάβουμε υπ’ όψιν και ως μία από τις πρώτες μορφές (και στιγμές) αντίδρασης στις κοινωνικές δομές και συνθήκες ζωής τής περιόδου. Εντονότερη πολιτική μορφή και σταθερότητα δομών παρουσιάζουν ως κίνημα οι Χαριστές το 1838. Αίτημα τους ήταν η δημιουργία ενός Χάρτη, με συνταγματική μορφή, και συγκεντρώθηκαν εκατομμύρια υπογραφές (1.300.000). Ο Χάρτης αυτός είχε έξι αιτήματα: καθολική ανδρική ψηφοφορία, μυστική ψηφοφορία, κατάργηση περιουσιακών προϋποθέσεων για να γίνει κάποιος βουλευτής και μισθό στα άτομα που απαρτίζουν τη Βουλή ώστε να μπορούν να εκλέγονται και οι «μη-έχοντες», ίσες εκλογικές περιφέρειες και ετήσια κοινοβούλια. Τα αιτήματα αυτά δεν πήραν νομοθετική μορφή και σημειώθηκαν αρκετά επεισόδια (Burns, xx, σ.103, Δικαίος 2010β, σ.382).

Το 1848 συνέβη κάτι που τάρaxε τα δεδομένα της εποχής. Ο Κάρλ Μάρξ και ο Φρειδερίκος Ένγκελς εκδίδουν το Κομμουνιστικό Μανιφέστο. Αυτή η επανάσταση έμεινε γνωστή ως η «άνοιξη των λαών» αλλά δυστυχώς δεν ξεπέρασε το καλοκαίρι του ίδιου έτους (Bernstein & Milza, τ.2, σσ.48-51, Hobsbawm, 1996α, σσ.27,34, Hobsbawm, 1996β, σ.427). Ο Μάρξ όμως προσπάθησε να ενώσει τους εργάτες, να δώσει διεθνή πνοή στην επανάσταση ενάντια στην αστική τάξη και τα κατάφερε με την πρώτη Διεθνή στις 28 Σεπτεμβρίου του 1864²² (Burns, xx, σ.203, Hobsbawm, 1996α, σ.146, Karl Marx, 2001, σ.96). Λίγο αργότερα το 1871 η Παρισινή Κομμούνια αποτέλεσε επαναστατική κίνηση. Μετά το θάνατο του Ναπολέοντος του Τρίτου η παρισινή Εθνοφρουρά διακηρύχτηκε αυτόνομη και ανακήρυξε μια επαναστατική επιτροπή, την Κομμούνια, να γίνει η νόμιμη κυβέρνηση του Γαλλικού κράτους. Κίνητρο η καλύτερη κατανομή της ιδιοκτησίας του πλούτου. Το τέλος όμως ήταν αιματηρό με δεκάδες νεκρούς και εξόριστους (Burns, xx, σ.205, 206). Ένα έτος μετά στην Βρετανία συγκροτείται η Γενική Συνομοσπονδία Εργατών (Trade Union Congress TUC) με ήπια και μεταρρυθμιστικά στην αρχή αιτήματα (ασφάλεια στους χώρους εργασίας, καλύτερες εν γένει συνθήκες) η οποία όμως συν τώ χρόνω ριζοσπαστικοποιείται και απολύγει (μαζί με την Fabian Society) στην ίδρυση τού Εργατικού Κόμματος.

Πέραν των γεγονότων και κινημάτων αντίδρασης και αντίστασης υπήρξαν και προσωπικότητες στον χώρο των εργοδοτών εν προκειμένω που ήδη ενωρίτερα είχαν μια σημαντική συμβολή στην αντιμετώπιση των προβλημάτων που προέκυπταν από την βιομηχανική επανάσταση. Το στίγμα του στην κοινωνική πολιτική άφησε και ο Ρόμπερτ Όουεν (1771-1858). Άγγλος²³ βαμβακοβιομήχανος με έδρα το Νέο Λάναρκ στην Σκωτία. Ο ίδιος θεωρούσε πως η μείωση ωρών, οι αξιοπρεπείς συνθήκες εργασίας, η δωρεάν εκπαίδευση και η κοινωνική ασφάλιση των εργατών, δε θα κατέστρεφαν την οικονομία. Το Νέο Λάναρκ λειτούργησε ως βιομηχανικό κέντρο με αυτές τις αρχές και ήδη στα 1815 η εργασία για τους ενήλικες ήταν δωρη και σε περιπτώσεις 10ωρη έξι ημέρες την εβδομάδα, τα παιδιά δεν εργάζονταν αλλά είχαν πρόσβαση σε εκπαίδευση και οι οικογένειες έμεναν σε μικρές μεν ευπρεπείς δε κατοικίες με κήπους. Έγραψε διάφορα Δοκίμια

22. Η Διεθνής αποτελούταν από τοπικιστές και φιλελεύθερους-ριζοσπαστικούς βρετανούς αρχισυνδικαλιστές, γάλλους αγωνιστές συνδικαλιστές ετερόκλητους και επαναστάτες με ανομοιογενείς απόψεις. Λόγω ιδεολογικών διαφορών η Διεθνής διαλύθηκε (Hobsbawm, 1996α, σ.172).

23. Κάποιοι ισχυρίζονται ότι είναι Ουαλός www.historyguide.org

αλλά και τη ναυαρχίδα των κειμένων του, τη Νέα Θεώρηση της Κοινωνίας. (Owen, 2007, σσ. 12, 13, 30, 34, 43, 86, 119, Δικαίος 2010β).

Στο ίδιο κλίμα ο Sir Titus Salt προσπάθησε να χτίσει μια καλύτερη πραγματικότητα για τους εργαζόμενους του. Κατόρθωσε να φτιάξει γύρω από τη κλωστοϋφαντουργία του ένα ολόκληρο χωριό στο δυτικό Γιorkσάιρ, δίπλα στον ποταμό Aire (www.saltairevillage.info). Στο Saltaire υπήρχαν (και υπάρχουν ακόμη) εκκλησίες, κατοικίες για τους εργάτες με μπάνια και πόσιμο νερό, νοσοκομεία, γηροκομεία, αναγνωστήρια, βιβλιοθήκες, εργαστήρια, γυμναστήρια, αίθουσες για παιχνίδια και μέρη σίτισης (στοιχεία και από προσωπική επίσκεψη, DVD 2008).

Σε αυτό το μέρος εξετάστηκαν τα μέτρα κοινωνικής πολιτικής που ελήφθησαν για την αντιμετώπιση των άθλιων συνθηκών διαβίωσης που είδαμε στο προηγούμενο μέρος. Το επόμενο τέταρτο μέρος έχει ως στόχο να παρουσιάσει την οπτική μέσα από την οποία η λογοτεχνία του Ντίκενς εξέτασε και σχολίασε τις κοινωνικές συνθήκες και την κοινωνική πολιτική του αιώνα του.

4. Η οπτική του Ντίκενς για τα κοινωνικά προβλήματα και την κοινωνική πολιτική της Βρετανίας του 19ου αιώνα.

Έχοντας δει την κατάσταση που επικρατούσε εκείνη την εποχή στα μέρη 2 και 3, στην συνέχεια θα παρουσιαστεί η οπτική του Ντίκενς για τα κοινωνικοπολιτικά ζητήματα της εποχής του και πώς ο ίδιος σπηλίτευε. Επίσης, θα γίνει αναφορά στην επιρροή του Ντίκενς σε άλλους λογοτέχνες.

4α «Όλιβερ Τουίστ», «Μεγάλες προσδοκίες» και «Δύσκολα Χρόνια».

Ο Ντίκενς χαρακτηρίστηκε ως ένας από τους μεγαλύτερους μυθιστοριογράφους αλλά και σπουδαιότερους κοινωνικούς σχολιαστές, που με τη φαντασία κατόρθωσε να κατακρίνει τα οικονομικά, κοινωνικά και ηθικά σφάλματα της Βικτωριανής εποχής. Όπως είδαμε και στην εισαγωγή είχε αναγκαστεί να δουλέψει σε εργοστάσιο βερνικιών. Αυτή η εμπειρία του έμεινε ανεξίτηλη²⁴ όπως και τα βιώματα του από την χρεοκοπία και τη φυλάκιση του πατέρα του²⁵ αλλά και η ιδιότητα του ως ανταποκριτή εφημερίδας, με όσα κατέγραψε ύστερα από επαφή με τραγικά συμβάντα²⁶, έδωσαν την έμπνευση για τον Όλιβερ Τουίστ. Είδε πολλά παιδιά πληγωμένα θανάσιμα ή νεκρά. Το έργο του Όλιβερ Τουίστ αποδεικνύει το κοινωνικό του ενδιαφέρον. Σε αυτό το έργο διαφαίνονται όλων των ειδών οι ταραχοποιές και εγκληματικές μορφές των φτωχών ανθρώπων, η δυστυχία όσων δεν είχαν εγκληματική ροπή καθώς και η αστεακή σκληρή πραγματικότητα²⁷. Ο Όλιβερ

24. Όπως αναφέρει και ο John Foster «Δε θα μπορούσε ποτέ να ξεχάσει όσα έζησε τα οποία τον στοιχειώνουν και τον κάνουν δυστυχισμένο ακόμη και μετά από χρόνια». Δεν θα θεωρούνταν υπερβολή αν ισχυριζόμασταν ότι η ενασχόληση του με την βικτωριανή εργατική τάξη τον έκανε τον συγγραφέα που έγινε (www.socialismtoday.org).

25. Αν ο πατέρας του δεν τύχαινε κληρονομιάς ο Κάρολος θα αναγκαζόταν να δουλεύει σε όλη του τη ζωή σαν εργάτης (www.socialismtoday.org).

26. Σύμφωνα με τον Louis Cazamian ο Ντίκενς είχε το σωστό τρόπο να θίγει κοινωνικά θέματα. Τα σημαντικότερα είναι οι επιπτώσεις του Νόμου των Πτωχών του 1834, η παράνομη ζωή στο Λονδίνο και η θυματοποίηση των παιδιών κάτι που εμφανίζεται από τα πρώτα κεφάλαια του βιβλίου του «Όλιβερ Τουίστ» (www.victorianweb.org).

27. Όπως ανέφερε και ο Ντισραέλι η Βρετανία ήταν η χώρα των «δύο εθνών». Από τη μία οι προνομιούχοι και οι

είναι ένα παιδί που γεννήθηκε σε Πτωχοκομείο²⁸ από ανύπαντρη μητέρα κάτι που για την εποχή ήταν σχεδόν βλάσφημο. Τα ορφανά αναγκάζονταν να τρώνε πολύ μικρές ποσότητες κυλού ενώ όταν ο Όλιβερ ζητά περισσότερο φαγητό, τιμωρείται²⁹. Σημαντική παρατήρηση είναι η εμπλοκή της Ενορίας³⁰ στη φροντίδα των πασχόντων και των ορφανών, τα οποία μάθαιναν να κάνουν χειρωνακτικές³¹ εργασίες ώστε να διατηρούν σε καλή κατάσταση το Πτωχοκομείο αλλά και με την ελπίδα πως η τέχνη που μάθαιναν θα τους χρoσίμεινε ώστε να βρουν δουλειά και να φύγουν από το Πτωχοκομείο. Μάλιστα, τα μικρόσωμα παιδιά ήταν προτιμυτέα για τη δουλειά του καπνοδοκοκαθαριστή λόγω της σκελετωμένης μορφής τους, με τον κίνδυνο όμως να καούν ζωντανά. Στο συγκεκριμένο μυθιστόρημα ο Όλιβερ ήταν πολύ τυχερός για τα δεδομένα της εποχής που δούλεψε ως βοηθός εργολάβου κηδειών. Το μυθιστόρημα αυτό μπορεί να διαβαστεί ως εγχειρίδιο παιδικής κακοποίησης για τα παιδιά στις πτωχογειτονίες της βικτωριανής εποχής, όπως παρατηρούμε και όταν ο Όλιβερ ακολουθεί το αφεντικό του στις φτωχογειτονίες του Λονδίνου για τον διακανονισμό της κηδείας μιας γυναίκας, την οποία ο συγγραφέας παρουσιάζει σαν σκελετό. Επιπλέον, η εγκληματική φιγούρα δε μπορούσε να λείπει. Μέσω του χαρακτήρα, ονόματι Σάικς, αποκτούμε μια εικόνα για τον εγκληματία της εποχής, που είναι φτωχός, αγράμματος, χρησιμοποιεί ύβρεις στο λεξιλόγιο του και ασκεί βία³² στα όρια της δολοφονίας. Σε περίπτωση βέβαια που οι εγκληματίες συλλαμβάνονταν η ποινή συνήθως ήταν η κρεμάλα.³³ Επιπρόσθετα, στο έργο σκιαγραφείται και μια ακόμη μορφή, της Νάνσου. Ενός φτωχού κοριτσιού που από μικρή επιδόθηκε σε κλοπές και πορνεία για να μπορέσει να επιβιώσει. Ο Ντίκενς κατάφερε να κάνει γνωστές τις συνθήκες ζωής των φτωχών. Στα κείμενα του ο αναγνώστης έρχεται σε επαφή με την ανθρώπινη δυστυχία, την έλλειψη της τάξης, την αθλιότητα, τη στάχτη και την παρακμή της αστικής βιομηχανικής πόλης. Το έργο του Όλιβερ Τουίστ είναι ένα μανιφέστο κατά κυρίαρχων συντηρητικών ιδεών της βικτωριανής περιόδου (Αναγνωστόπουλος Π., σσ. 5-16, Δύσκολα Χρόνια, 2006, www.parliament.uk, ericae.nte, victorianweb.org, socialismtoday.org, hollowverse.com).

Σε ένα άλλο έργο του Ντίκενς που ονομάζεται Μεγάλες Προσδοκίες, έχουμε πάλι τη μορφή του μαθητευόμενου. Αυτή τη φορά σε ένα σιδεράδικο. Την επιθυμία του παιδιού να μάθει αυτή

πλούσιοι και από την άλλη οι φτωχοί που ζουν κάτω από απάνθρωπες συνθήκες στη μιζέρια και την εξαθλίωση (www.victorianweb.org).

28. «For the next eight or ten months, Oliver was the victim of a systematic course of treachery and deception. He was brought up by hand» (<http://www.gutenberg.org/files/730/730-h/730-h.htm#chap44>).

29. «For more!» said Mr. Limbkins. ‘Compose yourself, Bumble, and answer me distinctly. Do I understand that he asked for more, after he had eaten the supper allotted by the dietary?’ (<http://www.gutenberg.org/files/730/730-h/730-h.htm#chap44>).

30. Στα Pickwick Papers ο Ντίκενς σατιρίζει τους υποκριτές Ευαγγελιστές σκιαγραφώντας έναν κληρικό αλκοολικό. Ο ίδιος είχε βαθειά θρησκευτική συνείδηση (hollowverse.com).

31. Πολλά παιδιά γίνονταν καπνοδοκοκαθαριστές. Ο Ντίκενς ήταν αγανακτισμένος με τις συνθήκες ζωής των φτωχών παιδιών που γίνονταν καπνοδοκοκαθαριστές και η αρνητική του άποψη φαίνεται στο «Όλιβερ Τουίστ». Η επαγγελματική ιδιότητα του καπνοδοκοκαθαριστή για τα παιδιά απαγορεύτηκε πέντε χρόνια μετά το θάνατο του Ντίκενς, το 1875, και 40 χρόνια μετά το έργο του «Όλιβερ Τουίστ» (www.socialismtoday.org).

32. «Then you won't have it,» replied Sikes. With which assurance he rose, locked the door, took the key out, and pulling her bonnet from her head, flung it up to the top of an old press. ‘There,» said the robber. ‘Now stop quietly where you are, will you?», « «Hear you!» repeated Sikes turning round in his chair to confront her. ‘Aye! And if I hear you for half a minute longer, the dog shall have such a grip on your throat as'll tear some of that screaming voice out» (<http://www.gutenberg.org/files/730/730-h/730-h.htm#chap44>)

33. Η θανατική ποινή για παίσματα καταργήθηκε το 1823 (G.Davey – Smith, Daniel Dorling and Mary Shaw, 2001, σ.LX)

τη τέχνη. Είναι εμφανής η έλλειψη καλής γνώσης κατανόησης και έκφρασης της γλώσσας, από πλευράς του νεαρού ήρωα.³⁴ Ακόμη, μπορεί κάποιος να παρατηρήσει την επιρροή που είχαν οι πλούσιοι άνθρωποι (Μις Χάβισαμ)³⁵ πάνω στους φτωχούς (Πίπ, Εοτέλλα) με τους τελευταίους να πραγματοποιούν αγόγγυστα κάθε επιθυμία των πρώτων. Άλλωστε η μόνη σωτηρία ενός φτωχού παιδιού ήταν να το υιοθετήσει μια πλούσια οικογένεια, κάτι σχεδόν αδύνατο. Ο Ντίκενς όμως δε σταματά εκεί. Μας παρουσιάζει τη διαφθορά των νομικών και τη ψευδομαρτυρία αλλά και τη δολοφονία ενός εργοδότη από μεθυσμένο εργαζόμενο. Βλέπουμε έτσι τη διαφθορά των πθών της εποχής (Α. Βερυκοκάκη, 1998, σσ.79, 82, 92, 265, 283, 711).

Τη δεκαετία του 1850 ο Ντίκενς εμβάθυνε στα κακώς κείμενα της κοινωνίας, των νόμων, της εκπαίδευσης, των άθλιων συνθηκών ζωής των φτωχών αλλά κυρίως της εκβιομηχάνισης. Το έργο του Ντίκενς που θα χαρακτηρίζαμε πολιτικό είναι το «Δύσκολα Χρόνια». Σε αυτό το μυθιστόρημα ο Ντίκενς μας κάνει μια εξαιρετική περιγραφή της ζωής των εργατών, αναφέροντας την οινοποίηση, τα σπίτια κοντά στα εργοστάσια, τα τυχερά παιχνίδια αλλά κυρίως τα συνδικάτα. Αναφερόμενοι στις πολιτικές πτυχές τού έργου του Ντίκενς παρατηρούμε πως σκιαγραφούνται τα συνδικάτα, οι εργάτες αποκαλούνται μεταξύ τους «σύντροφοι»³⁶, υπάρχει Πανεργατική Ομοσπονδία με πρόεδρο ενώ παρατηρούμε ότι το γενικό συμφέρον προέχει του προσωπικού. Πλέον έχουμε να κάνουμε με κεφαλαιοκράτες και επαναστάτες. Μάλιστα, παρατηρούμε και την απειλή των κεφαλαιοκρατών όταν οι επιθεωρήσεις από επιτροπές του κράτους είναι συχνές, ότι θα μεταφέρουν τις επιχειρήσεις τους.³⁷ Άλλωστε, δε βλέπουμε μόνο τα συνδικάτα αλλά και τις ενώσεις βιομηχάνων στις γραμμές αυτού του μυθιστορήματος. Κατά αυτόν τον τρόπο παρατηρούμε τον ριζοσπαστικό χαρακτήρα του Ντίκενς, που θα μπορούσε κανείς να πει πως θυμίζει Μαρξ αν και ο ίδιος δεν ήταν γνωστός του Ντίκενς (Σ. Μαυροειδή, 2006, σσ. 36, 84, 132, 135, 136, 139, 162-164, 168, 176, Βερυκοκάκη Α., 1998, σ.10, hollowverse.com, victorianweb.org).

34. Μια συνήθης έκφραση της εποχής ήταν το “brought up by hand” που στις μέρες μας έχει την έννοια της αυστηρής διαπαιδαγώγησης και της επιβολής σωματικής τιμωρίας σε περίπτωση παραπτώματος (Σ. Μαυροειδή, 2006, σ.32, www.gradesaver.com). «My sister, Mrs. Joe Gargery, was more than twenty years older than I, and had established a great reputation with herself and the neighbors because she had brought me up “by hand.” Having at that time to find out for myself what the expression meant, and knowing her to have a hard and heavy hand, and to be much in the habit of laying it upon her husband as well as upon me, I supposed that Joe Gargery and I were both brought up by hand» (<http://www.gutenberg.org/files/1400/1400-h/1400-h.htm>)

35. Η αδερφή του Πίπ αναφέρει «She wants this boy to go and play there. And of course he’s going. And he had better play there,” said my sister, shaking her head at me as an encouragement to be extremely light and sportive, “or I’ll work him» (<http://www.gutenberg.org/files/1400/1400-h/1400-h.htm>)

36. «But oh, my friends and brothers! Oh, men and Englishmen, the down-trodden operatives of Coketown! What shall we say of that man—that working-man, that I should find it necessary so to libel the glorious name—who, being practically and well acquainted with the grievances and wrongs of you, the injured pith and marrow of this land, and having heard you, with a noble and majestic unanimity that will make Tyrants tremble, resolve for to subscribe to the funds of the United Aggregate Tribunal, and to abide by the injunctions issued by that body for your benefit, whatever they may be—what, I ask you, will you say of that working-man, since such I must acknowledge him to be, who, at such a time, deserts his post, and sells his flag; who, at such a time, turns a traitor and a craven and a recreant, who, at such a time, is not ashamed to make to you the dastardly and humiliating avowal that he will hold himself aloof, and will not be one of those associated in the gallant stand for Freedom and for Right?» (<http://www.gutenberg.org/files/786/786-h/786-h.htm>).

37. Μάλιστα στο βιβλίο του «Η Ιστορία των Δύο Πόλεων» χαρακτηρίζει τους επιχειρηματίες ως κακοποιούς και συκοφάντες και τους φτωχούς ως ήρωες και μάρτυρες (hollowverse.com).

4β. Μια αποτίμηση του έργου του Ντίκενς και η σχέση του με άλλους συγγραφείς

Ο Ντίκενς αφιέρωσε τη ζωή του στους φτωχούς. Συνεργάστηκε με την Angela Burdett-Coutts, τη δεύτερη πλουσιότερη γυναίκα της Αγγλίας, για φιλανθρωπικό σκοπό. Ο ίδιος έκανε δημόσιες αναγνώσεις των έργων του τα έσοδα των οποίων ενίσχυαν τη δράση των νοσοκομείων. Ήθελε να αφυπνίσει το έθνος, να κάνει τους ανθρώπους να καταλάβουν πως ανήκουν στην ίδια κοινωνία και να αντιληφθούν την κατάσταση που επικρατεί μέσα σε αυτήν την κοινωνία. Κατά την άποψη του, έπρεπε να πραγματοποιηθεί αυτή η αφύπνιση, ώστε να μπορέσουν να βρεθούν μακροπρόθεσμες λύσεις. Βέβαια, ο ίδιος εξέταζε τα αρνητικά της κοινωνίας αλλά δεν πρότεινε ποτέ κάποια λύση. Στο έργο του Δαβίδ Κόπερφιλντ παρομοιάζει τους βουλευτές με σκόνη που απλώνεται πάνω στα απορρίμματα από τα οποία τρέφονταν οι εξαθλιωμένοι. Ακόμη στα σκετοάκια του Μποζ (οικογενειακό ψευδώνυμο) ο Ντίκενς δίνει την εικόνα του Λονδίνου όπως την βλέπουμε στα έργα του. Μετά την επίσκεψη του στο Newgate έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις φυλακές και τις τιμωρίες. Οποιοσδήποτε θα μπορούσε να παρατηρήσει ότι ο Ντίκενς απορρίπτει τις συνθήκες ζωής των φτωχών και καταγγέλλει³⁸ μέσα από τα έργα του όλα αυτά που αναγκάζονται να ζουν.³⁹ Από πολλούς θεωρείται σοσιαλιστής, κάτι που υποστηρίζεται από την επιρροή που είχε πάνω στον μετέπειτα σοσιαλιστή Όργουελ.⁴⁰ Θα πρέπει να τονιστεί ότι οι ριζοσπάστες, οι μεταρρυθμιστές και οι σοσιαλιστές (π.χ. Χαρτιστές) χρησιμοποίησαν τις περιγραφές του Ντίκενς για τα εργοκάτεργα, την παιδική βία, τις φυλακές, την ανικανότητα της γραφειοκρατίας, την απανθρωπιά των εργοστασιαρχών για να στηρίξουν τον αγώνα τους για μια καλύτερη κοινωνία. Ο Ντίκενς αν και έζησε 20 χρόνια ταυτόχρονα με τον Μάρξ και θεωρείται σύγχρονος του, ποτέ δε χαρακτήρισε τον εαυτό του σοσιαλιστή. Αντίθετα, αυτός και η οικογένειά του ανήκαν στη μεσαία τάξη, η οποία είναι ανώτερη της εργατικής, και κατέβαλε πολλές προσπάθειες ώστε να παραμείνει σε αυτή τη θέση. Ο Καρλ Μάρξ ανέφερε ότι οι βικτωριανοί συγγραφείς, όπως ο Ντίκενς, κατάφεραν να αναδείξουν τις πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες της εποχής καλύτερα από τους πολιτικούς (socialismtoday.org, hollowverse.com, angelolopez.wordpress.com, victorianweb.org/publications.parliament.uk/).

Τέλος, ο Ντίκενς επηρέασε πολλούς συγγραφείς⁴¹ όπως ο Charles Kingsley, ο George Eliot, ο George Gissing, ο George Orwell, ο John Irving, η Anne Rice και η Jane Austen. Όμως δε σταματάμε εκεί. Ο Ντίκενς είχε ιδιαίτερη επιρροή στους Ρώσους συγγραφείς όπως ο Νικολάι

38. Δριμύς στις επιθέσεις του εναντίον της αστικής τάξης κατακρίνοντας την τυραννία των νεόπλουτων στους εργάτες (Burns, xx, σ.72).

39. Τα έργα του χαρακτηρίζονται από ρεαλισμό με έντονα συναισθηματικά στοιχεία τα οποία όμως είχαν πάντοτε ευχάριστο τέλος (Burns, xx, σ.227).

40. Ο Όργουελ θεωρούσε τον Ντίκενς ως έναν συγγραφέα χαρισματικό με τη δυνατότητα να δημιουργήσει χαρακτήρες που θα είναι κατανοητοί στον κοινό αναγνώστη. Τον θεωρούσε ανατρεπτικό, ριζοσπάστη και ως ένα σημείο μέχρι και επαναστάτη. Στα βιβλία του Όλιβερ Τουίστ, Δύσκολα χρόνια, Ζοφερός Οίκος και Μικρός Ντόριτ ο Ντίκενς εναντιώθηκε στους αγγλικούς θεσμούς με τέτοια αγριότητα που δεν είχε σημειωθεί στο παρελθόν (angelolopez.wordpress.com).

41. Αντικείμενο του παρόντος άρθρου είναι η συσχέτιση (με βάση τον Ντίκενς) της λογοτεχνίας με τα μέτρα κοινωνικής πολιτικής (ή τις μορφές κοινωνικής αρωγής όπως αναφέρεται και σε προηγούμενη υποσημείωση) και όχι μια ανάλυση της ιστορίας της λογοτεχνίας. Εξ ου και η αναφορά σε άλλους συγγραφείς που επηρεάστηκαν από τον Ντίκενς είναι εξαιρετικά ακροθιγής.

Γκογκόλ, Φιοντόρ Ντοστογιέφσκι και ο Λέων Τόλστοι.⁴² Την συγγραφική κληρονομιά του διεκδίκησαν πολλοί. Οι αστοί σχολιαστές τονίζουν το ζήλο του για μεταρρυθμίσεις. Ακόμη και ο Πρίγκιπας Κάρολος τόνισε την ιδιοφυΐα του Ντίκενς και το πάθος του για κοινωνική δικαιοσύνη (Daily Telegraph, 7 Φεβρουαρίου 2012). Τα έργα του έχουν εκδοθεί κιλιάδες φορές σε πολλές γλώσσες και επηρέασαν πολλές γενιές. Μάλιστα τα μυθιστορήματα του διδάσκονται σε Γυμνάσια και Πανεπιστήμια ως κοινωνιολογικά και δημοσιογραφικά μαθήματα. Πιο συγκεκριμένα το 1981 στο Πανεπιστήμιο της Καλιφόρνιας στην Santa Cruz δημιουργήθηκε το λεγόμενο «Πρόγραμμα Ντίκενς» με στόχο τη βαθειά μελέτη της ζωής και του έργου του Ντίκενς (ericae.net, socialismtoday.org, victorianweb.org, Hobsbawm a, 1996, σ.106).

Εν κατακλείδι, φτάνουμε στο συμπέρασμα ότι ο Ντίκενς γνωστοποίησε τις συνθήκες ζωής των φτωχών και εξαθλιωμένων ευαισθητοποιώντας ίσως την κοινωνία μέσα από τα έργα του με στόχο να αφυπνίσει την κοινωνία. Θεωρείται ένας από τους σημαντικότερους λογοτέχνες των εποχών και έχει αφήσει το στίγμα του για πάντα στην ιστορία. Κατόρθωσε με το συγγραφικό του ταλέντο να γίνει κοινωνικός σχολιαστής. Ο Ντίκενς επηρέασε λογοτέχνες και κατάφερε να μείνει ανεξίτηλος. Τα έργα του είναι τρίτα παγκοσμίως σε πωλήσεις ενώ μέχρι και σήμερα γίνονται αναφορές στο όνομα του και το έργο του στο Κοινοβούλιο.⁴³

5. Σύνοψη και Συμπεράσματα.

Το άρθρο αυτό στόχο είχε να παρουσιάσει την οπτική του Ντίκενς για τις συνθήκες ζωής, τα γεγονότα, και τα μέτρα της κοινωνικής πολιτικής στη Βρετανία του 19ου αιώνα, όπως και να εξετάσει πιθανές πολιτικές πτυχές και διαστάσεις στο έργο του, αποπειρώμενο έναν συσχετισμό των δύο (λογοτεχνίας και πολιτικής). Έτσι, αρχικά ανέπτυξε έστω και ακροθιγώς την κατάσταση και τις εξελίξεις τον 19ο αιώνα με τις αναφορές στη βιομηχανική Επανάσταση αλλά και στις εφευρέσεις που βοήθησαν στη γρηγορότερη κατασκευή υφασμάτων στα εργοστάσια, και συνέχισε με την περιγραφή των συνθηκών ζωής και εργασίας των εργατών και τον τρόπο διαβίωσης των φτωχών ατόμων και οικογενειών. Στα πλαίσια αυτά έγιναν αναφορές σε σημαντικά γεγονότα όπως το Πιτερλό, η έκδοση του κομμουνιστικού μανιφέστου, αλλά και κυρίως στο βασικό θεσμικό πλαίσιο πολιτικών (κυρίως εργατικής νομοθεσίας και νομοθεσίας περί την κοινωνική προστασία) τα χρόνια εκείνα. Σε αντίστιξη, προσεγγίστηκαν δράσεις προσώπων της εποχής όπως ο Όουεν και ο Σολτ που έδρασαν με διαφορετικό τρόπο από το συνηθισμένο για τα τότε δεδομένα. Κατόπιν αυτών αναλύθηκε πως και πώς ο Ντίκενς σκιαγραφούσε τα κακώς για εκείνον κείμενα της εποχής του στα έργα του, ασκώντας έναν αυστηρό (ηθικό και εν μέρει συναισθηματικό) και λιγότερο

42. Ο μεταφραστής του έργου Μεγάλες Προσδοκίες αναφέρει στο τέλος της εισαγωγής πως ο Τολστόι είπε για τον Ντίκενς «Η πρώτη προϋπόθεση για τη δημοτικότητα ενός συγγραφέα, το πρωταρχικό μέσο για να κερδίσει την αγάπη του κοινού, είναι η αγάπη με την οποία ο ίδιος μεταχειρίζεται τους ήρωες του. Γι αυτό οι ήρωες του Ντίκενς είναι οι φίλοι όλης της ανθρωπότητας. Αποτελούν το συνδετικό κρίκο ανάμεσα στον άνθρωπο της Αμερικής και τον άνθρωπο της Πετρούπολης» (Μεγάλες Προσδοκίες, 1998, σ.11).

43. <https://hansard.parliament.uk/Lords/2012-02-09/debates/12020945001170/CharlesDickensBicentenary>, <http://www.parliament.uk/about/living-heritage/evolutionofparliament/parliamentwork/communicating/overview/officialreport/>

άμεσα πολιτικό (με ίσως την εξαίρεση των ‘Μεγάλων Προσδοκιών’) σχολιασμό. Εν κατακλείδι θέλουμε να υποστηρίξουμε πως αν και ο Ντίκενς δεν μπορεί να θεωρηθεί άμεσα πολιτικός συγγραφέας, παρουσιάζει μέσα στο έργο του πλευρές και πτυχές που όπως και ο Βερν (Δικαίος 1997) και ο Καβάφης (Χρυσανθόπουλος 2016), μπορεί να διαβαστεί και με πολιτική ματιά ειδικά όσο αφορά τις συνθήκες ζωής και τις παρεμβάσεις κοινωνικής πολιτικής στην βικτωριανή περίοδο στην οποία έζησε.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Άρθρα σε επιστημονικά περιοδικά

Δικαίος, Κ., 2010α. Το Έλλειμμα Πολιτικών για Ενιαίο Σύστημα Υγειονομικής Περίθαλψης στην Ευρωπαϊκή Ένωση Μια Διερεύνηση των Αιτιών. *Τετράδια Πολιτικής Επιστήμης*, (6), σ.69-99.

Δικαίος,Κ.,1997. Οι πολιτικές διαστάσεις στη σκέψη και γραφή του Ιούλιου Βέρν. *Ο πολίτης δεκαπενθήμερος*,1997,σ.σ. 75.

Δικαίος , Κ 2013 ‘BIG’ SOCIETY VS ‘SMALL’ GOVERNMENT? Charities, localism and communities in 19th and 21st Century Greece and UK: towards an old or a new structure of services? «Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών» 62, 2013

Εργασίες σε συλλογικούς τόμους

Χρυσανθόπουλος,Μ.,2016. Σχόλια για την πολιτική διάσταση της ποίησης- Το «πολιτικό» στο έργο του Κ.Π.Καβάφη- Στο Α.Ι.Δ. Μεταξάς, εκδ. *Πολιτική Ψυχολογία*. Αθήνα: Εκδόσεις Ι.Σιδέρης,σ.113.

Βιβλία/ μελέτες

Αναγνωστόπουλος Π., στο Ντίκενς xx. *Όλιβερ Τουίσι τ.1*. Εκδόσεις Κυριακάτικη

Αναγνωστόπουλος Π., στο Ντίκενς xx. *Όλιβερ Τουίσι τ.2*. Εκδόσεις Κυριακάτικη

Βερυκοκάκη,Α.,1998. στο Ντίκενς *Μεγάλες προσδοκίες τ.1*. Αθήνα: Εκδόσεις Λιβάνη.

Δικαίος, Κ., 2010β. Ο εκτενής 19ος αιώνας και οι απαρχές του κράτους πρόνοιας. Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg

Μαρξ, Κ., 2005. *Η 18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*. Αθήνα: Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή.

Μαυροειδή Σ., 2006. στο Ντίκενς *Δύσκολα χρόνια*. Εκδόσεις Ελευθεροτυπία.

Ντίκενς Κ. xx. *Όλιβερ Τουίσι τ.1 & τ.2* Εκδόσεις Κυριακάτικη

Ντίκενς Κ. 1998. *Μεγάλες προσδοκίες τ.1 & τ.2* . Αθήνα: Εκδόσεις Λιβάνη

Ντίκενς Κ. 2006. *Δύσκολα χρόνια*. Εκδόσεις Ελευθεροτυπία

Σφυρόερα, Σ., 2017. Η εγκυκλοπαίδεια του πολέμου – Μια ιστορία 5.000 ετών. *Real News*, Α' Τόμος

- Βερυκοκάκη, Α., 1998. στο Ντίκενς *Μεγάλες προσδοκίες* τ.2. Αθήνα: Εκδόσεις Λιβάνη.
- Bernstein, S. & Milza, P., 1997. *Ιστορία της Ευρώπης*, Α' Έκδοση. Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.
- Burns, E., xx. *Ευρωπαϊκή Ιστορία*, Β' Έκδοση. Αθήνα και Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Παρατηρητής.
- Ewald, F., 2000. *Ιστορία του κράτους πρόνοιας*. Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg.
- Hobsbawm, E., 1996α. *Η εποχή του κεφαλαίου*, Β' Έκδοση. Αθήνα: Εκδόσεις Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Hobsbawm, E., 1996β. *Η εποχή του κεφαλαίου*, Β' Έκδοση. Αθήνα: Εκδόσεις Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Owen, R., 2007. *Μια νέα θεώρηση της κοινωνίας*. Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.

Ξενόγλωσση

Books/Studies

- Abel-Smith, Brian 1964 'The Hospitals 1800-1948: a Study in Social Administration in England and Wales, Heinemann, London.
- Chadwick E. 2001 , Report on the Sanitary Condition of the Labouring Population of G. Britain, στο Davey-Smith, G., & Dorling, D., & Shaw, M..2001.
- Davey-Smith, G., & Dorling, D., & Shaw, M..2001 Introduction, and Timeline στο Davey Smith, G., & Dorling, D., & Shaw, M.. (eds) 2001
- Davey-Smith, G., & Dorling, D., & Shaw, M..2001 Introduction to Chadwick E, στο Davey Smith, G., & Dorling, D., & Shaw, M.. (eds) 2001
- Davey-Smith, G., & Dorling, D., & Shaw, M..2001 Introduction to Factory Enquiry Commission Report, στο Davey-Smith, G., & Dorling, D., & Shaw, M..2001.
- Davey-Smith, G., & Dorling, D., & Shaw, M..2001. *Poverty, inequality and health in Britain: A reader 1800-2000*. Bristol: Εκδόσεις The policy Press.
- Dikaios K, 1992. *Capitalist relations and state policy: the development of the mode of health maintenance in contemporary Britain 1948-89; A case study*, PHD Thesis the University of Edinburgh.
- Dikeos C. 2013 HOW OLD IS 'BIG' SOCIETY? HOW NEW IS 'SMALL' GOVERNMENT? Charities and Health and Social Care Provision in 19th Century Greece and UK. A comparative historical approach mirroring today. <http://www.social-policy.org.uk/lincoln2011/Dikeos%20P6.pdf>
- Engels F 2001, The Condition of the Working Class in England, στο Davey Smith, G., & Dorling, D., & Shaw, M.. (eds) 2001
- Factory Enquiry Commission Report, 2001 στο Davey-Smith, G., & Dorling, D., & Shaw, M..2001.
- Fraser, D., 2003. *The evolution of the British Welfare State*, Γ' Έκδοση. Ουαλία: Εκδόσεις Palgrave Macmillan.

Διαδίκτυο

www.angelolopez.wordpress.com/2011/03/04/charles-dickens-and-his-influence-on-social-activists/, [πρόσβαση 29 Ιουνίου 2017].

Macdonald, A., 2012, Charles Dickens: Reporting on Parliament, BBC News, Διαθέσιμο στο: www.bbc.com/news/uk-politics-17256808, [πρόσβαση 30 Μαρτίου 2017].

www.collinsdictionary.com/dictionary/english/out-relief, [πρόσβαση 10 Αυγούστου 2017].

Pearce, K., 2012, Dickens and Parliament, Διαθέσιμο στο: dickensmuseum.com/blogs/news/62440067-dickens-and-parliament, [πρόσβαση 19 Ιουνίου 2017].

ericae.net/influence-charles-dickens-literature-education.html, [πρόσβαση 19 Ιουνίου 2017].

Dickens C., 'Great Expectations', www.gutenberg.org/files/1400/1400-h/1400-h.htm

Dickens C., 'Oliver Twist', www.gutenberg.org/files/730/730-h/730-h.htm#chap44

Dickens C., 'Hard Times', www.gutenberg.org/files/786/786-h/786-h.htm

www.gradesaver.com/great-expectations/q-and-a/explain-how-pip-and-jow-were-brought-up-by-hand-59651, [πρόσβαση 03 Ιουνίου 2017].

www.historyguide.org/intellect/owen.html, [πρόσβαση 19 Ιουλίου 2017].

www.hansard.parliament.uk/Lords/2012-02-09/debates/12020945001170/CharlesDickensBicentenary, [πρόσβαση 09 Ιουνίου 2017].

Dickens: at 'The Mirror of Parliament', Διαθέσιμο στο: www.kingscollections.org/exhibitions/specialcollections/charles-dickens/mirror-of-parliament, [πρόσβαση 5 Αυγούστου 2017].

The History, Workings and Future Challenges of Hansard, <http://www.parliament.uk/get-involved/education-programmes/universities-programme/university-teaching-resources/the-history-workings-and-future-challenges-of-hansard/>, [πρόσβαση 25 Ιουλίου 2017].

www.parliament.uk/about/living-heritage/transformingsociety/livinglearning/19thcentury/overview/poorlaw/, [πρόσβαση 19 Ιουλίου 2017].

www.parliament.uk/about/living-heritage/evolutionofparliament/parliamentwork/communicating/overview/officialreport/, [πρόσβαση 27 Ιουνίου 2017].

www.parliament.uk/get-involved/education-programmes/universities-programme/university-teaching-resources/the-day-parliament-burned-down/, [πρόσβαση 10 Ιουλίου 2017].

www.parliament.uk/about/living-heritage/transformingsociety/livinglearning/19thcentury/overview/childrenchimneys/, [πρόσβαση 10 Ιουλίου 2017].

House of Lords: Membership, 2012, Διαθέσιμο στο: <https://publications.parliament.uk/pa/ld201212/ldhansrd/text/120209-0001.htm>, [πρόσβαση 26 Ιουλίου 2017].

www.publications.parliament.uk/pa/ld201212/ldhansrd/text/120209-0001.htm, [πρόσβαση 10 Ιουλίου 2017].

www.saltairevillage.info/, [πρόσβαση 19 Ιουλίου 2017].

www.saltairevillage.info/Saltaire_WHS_Architecture_History.html, [πρόσβαση 19 Ιουλίου 2017].

www.saltairevillage.info/Saltaire_World_Heritage_Site_Nomination_Document_1028.pdf, [πρόσβαση 16 Ιουνίου 2017].

www.socialismtoday.org/156/dickens.html, [πρόσβαση 19 Ιουνίου 2017].

www.victorian-era.org/, [πρόσβαση 15 Ιουλίου 2017].

www.victorian-era.org/, [πρόσβαση 29 Ιουνίου 2017].

www.victorianweb.org/authors/dickens/diniejko.html, [πρόσβαση 19 Ιουνίου 2017].

www.victorianweb.org/vn/victor4.html, [πρόσβαση 29 Ιουνίου 2017].

www.victorianweb.org/history/poorlaw/royalcom.html, [πρόσβαση 02 Ιουλίου 2017].

www.victorianweb.org/vn/victor4.html, [πρόσβαση 26 Ιουλίου 2017].

Πολυμέσα

DVD, 2008. *The Story of Saltaire*. Barleybrook Films.